

Хмельницина 1648—1649 років

у сучасних віршах.

Написав *Др. Іван Франко.*

I.

Історик Хмельнищини не може жалувати ся на недостатку жерел. Величезна сила мемуарів, дневників, записок, документів, приватних листів і урядових реляцій з того памятного часу залягає архіви і бібліотеки. Чимало того материялу вже опубліковано, багато дожидає ще публікації, хоч і без того було більш або менше використано істориками.

В числі материялів доси не тільки не опублікованих, але також найменше визискуваних, є значне число віршів зложених рівночасно з подіями. Певна річ, перворядної історичної ваги, такої як документи та урядові реляції, ті твори не мають, але вони мають свою вагу як характеристика відносин, поглядів, настрою і уподобань того часу, позволяють нам, так сказавши, заглянути в душу тої суспільности, що бачила на власні очі, перетерпіла на власній шкурі кроваву драму Хмельнищини.

Найліпше ще пощастило ся руським віршам, тим що зберегли ся в записках Єрлича і в „Історії о презільной брани“. Пок. Костомаров не тільки зібрав їх і видав в додатку до своєї знаменитої монографії „Богданъ Хмельницькій“, але і в тексті частенько користувався ними на рівні з думами, як свідощтвами сучасних людей і очевидців. Але ті руські вірші — се тільки частина тої великої маси віршів, яку сплodiла Хмельницина. В Польщі був тоді час загальної віршоманії, от тим то й не диво, що майже в кожній рукописній польській збірці з того часу разом

з прозовими звітками про кроваві битви та небезпечні походи на Україну, про соймові промови, соймикові свари і шумно-риторичні промови при всяких домашніх okazиях, весілях, хрестинах, похоронах, ми стрічаємо довші або коротші вірші, пісні, памфлети, сатири, епіграми, ущипливі епітафії, що відносять ся до Хмельнищини та її героїв. Певна річ, поетичної вартости вся ота література має дуже мало, хоча є й висмки; та за те для характеристики часу і настрою суспільности се материял багатий і дуже цікавий.

Бажаючи звернути увагу ширшої громади на сей ряд памяток, я публікую отсею збілочку віршів, що відносять ся тільки до першої фази Хмельнищини — від початку до зборівського замирення. Та вже й для сего часу материялу так багато, що приходило ся зробити вибір.—Річ в тому, що власне про ті часи є в польській літературі значне число сучасних віршів друкованих. Історики Хмельнищини користують ся по троха тими польськими віршованими творами, а головне книгою Самуїла Твардовского „Woyna domowa z Kozaki u Tatarzy“, що вийшла аж 1681 р. Та на жаль майже зовсім не використано старших друків. Чимало Поляків друкувало віршовані оповідання про поодинокі епізоди Хмельнищини ще в 1648, 1649, 1650, 1651 роках і ті твори певно повинні би звертати на себе більше уваги істориків. Та що ті старші друки звичайно досить довгі а надто держать ся в сухім тоні реляції або дневника, то я надумав не передруковувати їх тут, а тільки приводити з них цікавіші місця в розвідці. При тім мушу додати, що велика часть тих друків — бібліографічні рідкості, так що я й не міг користувати ся всіми, не знаходячи їх у львівських публичних бібліотеках. Так само я не передруковую тут і руських віршів, які вже були друковані у Костомарова і в додатку до другого тому „Історичних пісень“ Антоновича і Драгоманова. Дещо з них я також цитую в відповідних місцях отсеї праці.

Подаю тут реєстр тих друкованих сучасних віршів, які зазначені в бібліографії Естрайхера. Не всіми тими творами я міг користувати ся, бо значної частини їх нема в львівських бібліотеках. Титули тих творів, які мав я в руках, подаю докладніше, ніж подано у Естрайхера.

Białobocki Jan. Pochodnia sławy Xięcia Jeremiasza Wiśniewskiego, Kraków 1649 (докладніше цитує титул сеї книжечки Костомаров в бібліографічнім покажчику жерел

своїї монографії „Богданъ Хмельницькій“: „Pochodnia wojennej sławy J. O. Xiążęcia Jeremia Michała Wiśniowieckiego ze czterech części złożona y w roku 1649 wystawiona“, та на жаль знаменитий історик ніде зрештою в своїм творі не користується сею книжочкою. Я не мав її в руках.)

Białobocki Jan. Pogoda iasna oyczyzny, w którą okazały się y nagrodę biorą wszystkie zasługi a niezacmiona sława JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego.... W roku 1650 w Krakowie. В бібл. Оссол. у Львові ч. 1060. Є се пустий і бомбастичний панеїрик Вишневецькому з нагоди надання йому гетьманської булави. Екземпляр Оссол. має лиш 4 картки нenum., кінця не має.

„ Klar męstwa na objaśnienie pochodni w dalszą drogę ku nieugasłej sławie JO. Xiążęcia Jeremia Michała Korybota na Wiśniowcu y Łubniach Wiśniowieckiego... Aż do wyprawy wojennej pod Zborów samego Najjaśniejszego Monarchy króla Jego Mości Jana Kazimierza nam szczęśliwie panującego, we czterech także częściach wydany przez tegoż autora w miesiącu wrześniu roku Pańskiego 1649. Без місця друку, в Кракові, 4⁰, 24 картки нenum. В Оссол. ч. 1058.

„ Odmiana postanowienia sfery niestatecznej kozackiej z wzruszeniem pokoju od miesiąca Stycznia 1650 aż do Września 1651 widziana, y z dokończeniem wieku neodmiennej pamięci Jaśnie Oświeconego niegdy Xsiążęcia Jeremiego Michała Korybota Wisniowieckiego.... przez urodzonego Jana Białobockiego, sekretarza Króla Jego Mci wydana w Krakowie... 1653. 4⁰, стор. 64. Оссол. ч. 1059. Сю книжечку цитує також Костомаров у реєстрі своїх жерел, та ми не видимо ніде, щоби він користувався нею.

Інші праці Бялобоцького, особливо его брошура „Brat Tatar albo Liga wilcza z psem na gospodarza“ з р. 1651, лежать по за рамами отчої статі.

S. D. Wąchocki. Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a Kozacis rebellibus illata, quem Religio, Mars, Bellona, Fortuna et Fama lyricis carminibus leniunt,

per Simeonem Dominicum Wąchocki conscriptus a. D. 1649. Cracoviae. 4°, 12 карт. нenum. Оссол. ч. 41352.

У Костомарова подано титул сеї книжечки не повно і з помилками. І прозова передмова (посвята скарбникови польському Миколаєви Даниловичу) і вірші — пустісінька риторика і бомбаст.

Kuczwarewicz Marcin. Relacja Exp̄dyciey Zbaraskiey w roku Pańskim 1649 przeciw Chmielnickiemu. Rythmem polskim przez M. K-cza, roku Pańskiego 1650 przełożona. W Lublinie w drukarni Jana Wiczorkowicza, bez roku, 4°, 22 нenum. карт. друку.

Radwan. Exp̄dycya Zbaraska. Warszawa 1649.

Satyr nowy z chorey głowy, 4°, —9 стор. без місця друку, див. Bentkowski, Historia literatury polskiej I, 417 (про втеку з під Пілявець).

Prywat Polską kieruie, po nim stateczny sługa Rzpltey następuje, 1649, 4°, 2 аркуші друку, див. Bentkowski I, 418, а також виписку у Юшинського II, 447. Естрайхер подає, що друковано в Кракові.

Dachnowski. Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom, 1648. Початковий і кінцевий вірш наводить Юшинський II, 457.

„ Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bemben z pod chorągwi nowego pana. 1648.

Frykac. Zabawy rycerstwa polskiego, 1650. Повний титул див. у Юшинського II, 465. Залуский і Юшинський догадують ся, що автором був Кучваревич. Описано тут події від вибору Яна Казимира до зборівського замирення.

Twardowski Sam. Pobudka wychodzącemu woisku 1649.

„ Woyna kozacka poznieysza, przez Naiasnieyszego Jana Kazimierza króla polskiego y szwedzkiego poparta y skończona szczęśliwie w r. 1651. W Lesznie drukował Daniel Vetterus. Оссол. 52.362. Опис битви під Берестечком; ввійшла яко друга часть у пізнійшу, по смерті автора видану книгу „Woyna domowa z kozaki i Tataru“, видану в Каліші 1681 р. (Оссол. 17.582).

Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego, 4°, без місця і року друку, див.

Ks. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397 399. В бібл. Оссол. друкованого екземпляра нема, а є тільки рукописна копія, з котрої тут подано виписки.

Obryński Kazimierz Godfryd, Magnanimitatis Polonae specimen per aliquot brevia poemata illustratum, a. 1652.

„ Berestecensis Bellona, poema heroicum libri II, 1652 — див. Юшинський II, 14.

Katafalk rycerski Mikołaiowi Firleiwowi, без року і місця друку, вірша про погром під Пілявцями, див. Juszyński II, 427.

Lech wzbudzony i lament iego żałośny widząc tak utrapione państwo, roku 1649, 4°, без місця друку, впривок див. Juszyński II, 430—431.

Nowy satyr, do którego przydana perspektywa po klęsce pod Konstantynowem, 4°, без року і місця друку, див. Juszyński II, 439.

Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony, w którym iako w zwierciedle wieku terażniejszego sprawy, woien zaś dzisiejszych wnętrzne y zwierzchne przyczyny obaczyć możesz. Не знаю, чи був сей твір друкований, а користувався рукописом з XVII в. Оссол. 680.

B. Zimorowicz. Kozaczyzna i Burda ruska, дві поеми, що творять одну цілість, ввійшли в склад книжечки із. Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona (властиво Bartłomieja) Zimorowicza 1663. Я користувався новим виданем Туровского, що вийшло в Перемишлі 1857 р.

Інші друки, давніші і новіші, якими я користувався для сеї праці, цитовано в відповідних місцях під текстом.

Що торкається недрукованих доси віршів польських, латинських і руських про Хмельницину і сучасних з нею, які вдалося мені зібрати, то я друкую їх в повні в додатку до сеї розвідки. Вони взяті переважно з рукописів бібліотеки Оссолінських у Львові, а тільки три винято з рукописів музею кн. Чарторийських у Кракові; відписи був ласкав порівняти з оригіналами проф. Бодуен де Куртене, котрому за се висказую тут прилюдну подяку.

Деякі з тих рукописних віршів були вже друковані в виданю Jakóba Michałowskiego Księga pamiętnicza, Kraków 1864, стор. 471—476; ними користувалися не раз польські і наші історики (Кубала, Костомаров, Куліш). Я друкую й ті звісні вже вірші, маючи під рукою їх давні де в чому відмінні відписи в рукописах бібліотеки Оссолінських; тільки одну віршу — латинський пасквіль на Адама Кисіля (N. 8) я передрукую з книги Міхаловського (ор. cit. 612—613) задля її важности для характеристики того часу.

Зібрані мною вірші — дуже ріжнородні і формою і змістом і тенденцією і мовою. В 30 нумерах нашої збірки маємо загалом 42 осібних творів, а з них 13 написано латинською, 28 польською, а один українсько-руською мовою; 8 має форму лірично-описову, 4 промовляють тоном сатири та упіменя, оповідань і описів є 6, в тім числі одно сатиричне, 7 має форму епітафій та написів, 1 форму анаграм, тоб то загадки з переставлених букв, в кінці є тут 6 пасквіль (ущипливих віршів обернених до поодинокі особи) і 10 епіграм. Не однакоє й становище авторів. Декотрі, як от автори реляцій N. 28 і 30 — прості вояки, що не думають про політику, бачуть перед собою тільки воєнні труди і невигоди і реферують сухо те що бачили; у інших більше рефлексії, хоча й тут бачимо таких, що дивляться на світ очима вбогого шляхтича-селянина, що знає своє село, свій повіт, привик бачити в королях земних богів, вірити в їх мудрість і не вдавати ся в критику того, що роблять високі політики (див. N. 9, IV; N. 20). Але більшість авторів дивиться критично на описувані події, шукає їх причин, думає над зарадою злему. Правда, в поглядах на причини Хмельниччини у Поляків-віршописів нема згоди. Одні бачуть причину лиха в нарушеню шляхетської вільности і рівности (див. N. 4), інші власне в тій надмірній вільности, в шляхетськім veto, в браку почуття власної гідности і горожанських обовязків (N. 3, 17), а особливо в утисках підданих (N. 1, 2). Були, розуміється, й такі, що замість дошукувати ся власних хиб і провин воліли звальювати вину на інтриги, приватні заходи або злу волю впливових одиниць а то й самого короля (N. 4, 8, 10, 11, 12, 23 III). Коротко мовлячи, в отсих віршах встає перед нами мов жива і промовляє безпосередно польська суспільність половини XVII віку, промовляє про справи, що ще й нині не зійшли з денного порядку прилюдної дискусії.

II.

В початку 1648 року Польща належала до найсильніших держав у Європі. Її сусіда з заходу — Німеччина лежала спустошена страшною трицятилітньою війною, безсильна, шарпана на всі боки, без одностайного національного почуття. Угорщина після страшного погрому під Могачем стогнала в турецькій ярмі. Туреччина здобувши перший рішучий погром під Хотином 1622 р. почала хилити ся з зеніту своєї величі і сили. Іспанія відчула вже в повні фатальні наслідки релігійної нетолеранції і тиранського правління, втративши Нідерланди і Португалію. Франція переживала важку внутрішню кризу — перебудову феодальної держави на абсолютно-монархічну, закінчила власне кроваві війни з маїнатською фрондою і клала підвалини того шляхетсько-бюрократичного ладу, що за півтораєста літ мав її довести до великої революції. Швеція заплутана в 30-літню війну була й без того вбога та вичерпана, а Московщина також іще не зовсім вигоїла ся з ран завданих їй в часі самозванців. Польські володіння розтягали ся тоді від Балтійського моря до Чорного, від устя Висли до устя Німана на півночі, від жерел Висли геть по за Дніпро на півдні. В першій половині XVII в Польща отримала блискучі перемоги над Турками і над Московщиною. На неї обертали свої очі всі європейські держави, у неї шукали підмоги Венеціанці і Французи; Московщина бережливо заховувала з нею „вічний мир“, а кримські Татари, котрим Польща довгі роки оплачувала ся, щоби не шарпали її південних окраїн, не мали відваги підняти ся проти неї, коли вона в 1646 і 1647 роках не дала їм звичайних дарунків. Навіть той неспокійний елемент, що ворухив ся у неї на південних окраїнах і причиняв їй нераз чимало клопоту, — українське козацтво від 1638 р. було так прикорочене і взате в шори, що здавало ся, не здужає вже двинути ся більше. „Upadła bez pochyby zemsta skuteczna Boża na bystre one rebellizanty — писав 1646 р. польський шляхтич у Білій Криниці, Ян Бялобоцький¹⁾ — kark buntów tak wiele razy u od tak wiele czasow ludu niezbożnego przeciw Bogu

¹⁾ В передмові до книжечки: *Hymny u prozy polskie w zwyczajnym używaniu u nabożeństwie kościoła świętego katolickiego, z Breviarza Rzymskiego w iedną xiąszkę zebrane, z łacińskich hymnów na polskie wedle poprawy Nayw. Pasterza Urbana VII, przez urodzonego Jana Białobockiego, K. Im. Sekretarza przełożone. W Krakowie, w druk. Fr. Cezarego, r. P. 1648.* Передмова датована 1646 р. в Білій Криниці.

samemu tudzież przeciwko maiestatowi królów, panów swoich y Rzpltey powstaiący ostatnie z pobłogosławieniem woysku polskiemu a wykorzenieniem tej sweywoli iest przełomiony". При тім польська шляхта поставляла до війни знамениту кінноту в тяжкій залізній зброї, так названу уссарию, а козаки як піші вояки мали також європейську славу і були пожаданими наємниками навіть для французького короля.

І з економічного погляду стояла тоді Польща — так бодай могло здавати ся — знаменито. Щасливі війни принесли їй немалі користи, а обширні українські землі, густо засіяні селами і місточками, повними підданого, робучого люду, були правдивим золотим дном для панів. Багатства польських магнатів дивували чужих послів. Правда, в Польщі не було богатих, укріплених і сильних міст, промисл і торгівля не могли розвивати ся в суспільно-економічних обставинах польської республіки, міщанство упадало, та все таки при панських дворах і під панською опікою були деякі завязки ремесел і промислу. Між містами визначали ся головню Львів, Краків і Варшава — перше як центр промислу і торгівлі з далеким сходом, два другі як центри політичного і духового життя держави. В усякім разі і тут в половині XVII в. видно було значний рух, жваву працю і заходи, особливо значну вивозову торгівлю збіжем і значний зріст фабрикації горівки.

В кінці могла тодішня Польща поверховому оку заімпонувати ще одним, а власне неограниченою свободою і рівністю свого шляхетського, пануючого стану, шумним, рухливим і загальним політичним життям, що шуміло і кипіло не тільки по столицях, але по всіх дворах, по всіх закутках обширної держави. Кожний шляхтич за молоду привчав ся думати про загальні, державні справи, навикав до парламентарних форм, до „політичного“ способу вислову, тоб то до штуки — висказувати свої думки як найменше по просту, як найбільше риторично, неособисто, не образливо ні для кого та при тім нещиро.

Та не минуло кілька літ — і вся ота пишнота, вся слава, все багатство, вся сила — розвіялись мов дим. „Золоті Сатурнові часи перемінили ся на залізні“, плаче автор одної латинської вірші (див. N. 12 нашої збірки). Польща стратила лівий беріг Дніпра, не могла вже ніколи відзискати тривко й правобічної України, зрештою страшенно спустошеної, і немов виточивши нараз найліпшу кров із своїх жил почала хоріти та марніти всім тілом. Раз іще, 1683 р. вона з Яном Собеским здобула ся на геройський подвиг під Віднем, та се була остатня її перемога. Швидко

потім пішли часи „Сасів“, а за ними, не сповна 100 літ по віденській вікторії, польська самостійна держава почала рішучо конати. Сей страшний удар, що зіпхнув її з висоти, се була Хмельницина, була пожежа, що розгоріла ся з малої іскри, але знайшла собі багато запального матеріялу.

Можна як собі хто хоче дивити ся на найблизші причини вибуху Хмельнищини і на самого Хмельницького, та нам здасть ся, що коли-б не був повстав Хмельницький, рік чи кілька літ пізнійше була би вибухла пожежа з якоїсь иньшої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.

Я не буду вдавати ся в вичислюване всіх тих хороб, які нівечили польський державний орґанізм — вони занадто звисні. Найголовнійші з них — повна безправність простого люду і необмежена власть над ним панів, повна безсильність короля і державної адміністрації, реліґійна нетолеранція та духовна темнота, якої набирала ся ніби осьвічена шляхта з єзуїтських шкіл, цілковитий брак дбання про просвіту і піднесенє низших верстов, політична корупція і моральне зіпсутє шляхти. Італіянський духовний Пачікеллі, що коло половини XVII в. був у Польщі, схаактеризував її внутрішній стан ось яким їдким віршем:

Clarum regum Polonorum
Est coelum nobiliorum,
Est infernus rusticorum,
Paradisus Judaeorum,
Aurifodina advenarum,
Causa luxus foeminarum.
Multo quidem dives lanis,
Semper tamen egens pannis;
Copiam in lino serit,
Sed externam telam querit,
Merces externas diligit,
Caro emptis gloriatur,
Empta parvo aspernatur.¹⁾

Не можна сказати, щоб і самі тодішні Поляки, особливо по тій кровавій лекції, яку їм дала Хмельницина, не зрозуміли

¹⁾ Pacichelli, abbate G. B., *Memorie de' viaggi fatti per l'Europa cristiana*. Neapoli 1685, т. I, 242. Цитовано у Sebastiano Ciampi, *Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze politiche, ecclesiastiche, scientifiche, letterarie, artistiche dell'Italia colla Russia, colla Polonia ed altre parti settentrionali*. Firenze 1839, т. II, 192.

своїх хиб. Те, про що до недавна говорили хіба найсвітліїші одиниці, такі як Фрич Моджевський, Остророг, Старовольський, тепер почало робити ся загальною думкою шляхти, а бодай тої її частини, що ще не була цілком зіпсована. І так автор сатиричної поеми „*Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony*“, хоч сам великий прихильник шляхетської вольности і рівности, бачить ясно, що одною з головних причин лиха була шляхетська захланність.

Wprawdzie już one bankiety ustały,
Z których znenagła fakcye wzrastały,
Gdyście po stayniach stoły rozstawiali
I prawie iako bydło zbytowali.
Ale łakomstwo taką górę wzięło,
Że prawie Polskę w niwecz obróciło.
Nie nasycą go ni powołowszczyzny,
Czopowe, rosy, pobory, darcizny.
Teć to sprawiły, gdy się naprzykrzyły,
Do nienawiści ludzi pobudziły,
Że się pokoju związki potargwały,
Niezgody, zatym straszne bunt y wstały.¹⁾

Той сам автор, хоч в політичних питаннях досить наївний (приклад сеї наївности побачимо далі), вміє знайти різкі і гіркі слова осуду на утиски підданих в Польщі. Вже сам початок поеми вельми характерний. Селянин у свято рубав дрова в лісі і здибає Сатира. Сей сідає на его віз і переляканий чоловік везе його з собою. В селі дідич побачив селянина з дровами і гукає: „А, се ти так шануєш свято?“ Селянин відповідає: „Як би я поїхав у ліс в будний день, від мене взяли би сокиру, а сьогодні гаївові в церкві“. Побачивши Сатира пан заходить з ним у розмову, розумієть ся, про біжучі політичні справи, про війну з козаками. Сатир пустивши селянина береть ся, як то кажуть, вичитувати панови паремей. Головна причина бунту козацтва і слабости Поляків — безсовісні утиски підданих і приязнь панів з Жидами (див. у нашій збірці N. 2). Сатир так договорив панови до сумління, що сей в кінці з насміхом питає, чи се не той селянин підмовив його на таку проповідь, з котрим він приїхав у ліса? Та Сатир на доказ правди своїх слів береть ся роздивляти події кровавої війни і хибн всіх верстов у Польщі. Правда, він про те стоїть на чисто шляхетським становищі. Шля-

¹⁾ Оссол. рукоп. 680.

хетська свобода є для него головна підвалина державного ладу; про якісь легальні полеклі селянству, про поліпшене державної адміністрації нема ані мови.

Навіть львівський міщанин Зіморович, що вельми ворожо дивить ся на Хмельницину і видумує на неї всякі нісенітницї, не може проминути мовчки панського знущання над підданими.

Nie tylko nam dojadły ukraińskie muchy,
Ale i wielkim panom, aż musieli stadem
Na rączych (себ то конях) przed tym umknąć za Wisłę owadem.
Przecie powołaszczyni i tam im dobodły,
Ledwie na ostatni hak Polskiej nie przywiodły.¹⁾

Утискане підданих зробило ся було у панів якимсь правилом; хто не дуєть своїх підданих, той лихий господар. Rustica gens optima flens, pessima ridens — така приповідка зложилась була між освіченими „культурниками“ того часу. Та ба, українські селяне також були майстри вигадувати приповідки, і невдовзі скарбниця українських приповідок збогатила ся ще одною: „Шляхтич і Жид тільки печений добрий“.

Далеко глубше в хиби польського державного орґанізму входить автор талановито написаного памфлету, зложеного з віршів переплітаних прозою пз. „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.²⁾ В уступі приведенім в нашій збірці (N. 3) він в формі розмови двох шляхтичів, виходячи від пилявецької битви і тих, що провинувати ся в ній, та за се не були зовсім покарані, розбирає дразливе питанє, щож властиво вільно в Польщі робити безкарно — розумієть ся, шляхтичеви, а чого не вільно? І він без вагання кладе золоте польське „veto“ на рівні з дозволом — сповнювати в легальній формі державну зраду, ганьбити хиби польської податкової системи, брак адміністрації, брак почутя публичних обовязків у тих, що користують ся найвищими публичними правами і привілеями. Одним словом, висновки такі, що один із персонажів розмови доходить просто до розпуки.

Як бачимо, у автора стало на стілько відваги, щоби назвати річ по імію і сказати явно, що та перла шляхетської свободи, те

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 73—74.

²⁾ Ся поемка була друкована (див. Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich II, 397), та друковані екземпляри — велика рідкість. Я користував ся рукописною копією сего замітного твору в списку з XVII в., робленім мабуть з рукопису, а не з друку (Оссол. рукоп. 648, к. 1—28).

„nie pozwalam“, яким можна було знівечити здобутки кожної соймової наради і навіть розірвати сойм, є не що иньше, як свобода — в кожній порі зраджувати і погубляти край. Мав він відвагу вказати пальцем на такі високі шляхетської рівності, як неслухане законів ухвалених самою шляхтою, неплачене податків, особливо маїнатами, ошукуване публичного скарбу при наймі вояків і т. и. Та він не мав відваги признати ся до авторства сего твору і виступити явно до боротьби з злом, ані навіть вказати, де був друкований его твір.

Drukowano w koziej głowie,
Kiedy miesiąc był na nowie,
Kosztem zaś pana iednego
Z bractwa Piławieckiego,
A drukarnią zaś zakryto,
Bo by drukarza zabito —

ось які характерні слова виставлено в титулі друку¹⁾ — знак, що висказана в поемі правда була для многих у ту пору дуже ще гірка і нестерпна.

Ми маємо свідощтво, що й серед латинського духовенства були люде, котрі бачили і горячим словом висказували кривди простого люду, самоволю та розпусту шляхти. Є се інтерна латинська вірша, написана деє в початку Хмельнищини, котрої автором дехто з Поляків уважав самого Хмельницького, хоча зі змісту явно виходить, що її зложив католик і то хтось із низшого духовенства, що міг на одну дошку покласти *miserum populum et clegum* як жертви панських утисків. Автор уважає Хмельницького даним від Бога бичем „на розкіш і захланність маїнатів, на утиски, кривди та силування підданих“. „Гей, який же то плач чути аж до неба! Він благає війни, проходить у небо; такого ніколи ще не бачено, ніякий народ крім Поляків його не зносив. Тут зневага і наруга Богови, котрий бачить плач і крик люду, бачить п'яні празники і не дасть себе перепросити. Всі шляхетські верстви майже одним духом дусять нещасний люд і клир своїми свободами, надужитями, безправами. Навіть східні Турки не такі люті і злосливі на невольників, як Поляки, барони і дуки, запопадливі на розкіш“.²⁾

¹⁾ X. M. Hieronim Juszyński, Dykcyonarz poetów polskich, II, 397. В рукописі, яким користував ся я, отсих віршів нема.

²⁾ Див. далі N. 1 нашої збірки: Wiersze przypisane kozakowi Chmielnickiemu.

Ще на один вельми важний прояв внутрішньої гнилизни в тодішній Польщі вказує автор вірші „Lament oyczyzny straconey“ що була написана також в перших роках Хмельниччини.¹⁾ Автор сумує по тих часах, коли Поляки разом з Українцями били Турків і бажав би, щоб і тепер, замість різати одні одних,

Byż grali ukraiinne dumy, iak przed laty
Turków bili Polacy y mężne Horwaty.

Та далі він іменем вітчизни обертаєть ся до Поляків:

Wyssawszy przez te czasy ze mnie, swoiey matki,
Mleko pociech wszelakich, samę krew z dostatki
Przez tak wiele poborów, przez constitucye,
Przez accisy, nie wiedzieć iakie condycie
Pact różnych, przecie żołnierz, który cierpi rany,
Śmierć odnosi, nie bierze żołdu sprawowany.
Dla czego znadź ubogich ludzi uciskaia,
Których lzy krwawe nieba przebiiaia.
A zatym wojny w domu, Bóg mię odstępuię,
Że mię ieno pogaństwo kiedy chce woiuie.
Kaźda rzeczpospolita na niemylnęy zgubie,
W którey mocny słabszego bez przyczyny skubie,
Gdzie pod praetextem dobra swawola woiuie,
Własny syn bez respektu oyczyznę plondruie,
Kędy prawa besprawne, wolny przystęp złości,
Cnota za nic, animusz pełen surowości,
Godność kupna, urzędy za pieniądźmi idą.

Хто тямить ті кроваво-гумористичні рядки, якими тогочасні козацькі думи малюють притиски і кривди, що наносили Українцям жовнірські постой, той побачить і в отсій вірші, зложеній польським шляхтичем і патріотом, повне оправдане скарг нашого люду. Польський автор кличе далі до своїх земляків:

Hey dla Boga, zbytńia was niech wolność nie wznosi!
Ten wolny, co się cnotą zdobi, zawsze носи
Sumnienie od extensiey wolne, od zdobyczy,
Swoy stan kocha, nie butę, dóbr cudzych nie liczy.

Та се були марні слова в суспільности, де „godność kupna, urzędy za pieniądźmi idą“, де воєнні начальники ховали гроші призначені на виплату воякам і доводили тих вояків перед війською до того, що було по свідощтву автора „Coś nowego pisa-

¹⁾ Осол. рукоп. 723, к. 107–109. Ся вірша не торкаєть ся безпосередно до Хмельниччини, то ми й не помістили її в нашої збірці, а подаємо тут із неї цікавішій уступи.

nego“ перед пиявецькою битвою, „kiedy wolno było to sam to tam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas wynalezionym) rabować“, або як було по свідощтву М. Кучваревича перед самою збараською облогою, коли то польське військо

Stanąwszy nie daleko miasta Zbarawskiego,
Zarobiło na niechęć wojsko nie iednego,
Iż ni siadło ni padło (iako mówią), ali
Bliskie wsi łupiąc każdy na swą stronę gali,
Miasta ogniem pustoszą, w niwecz obracaia,
Lud chwytaiąc na męki nieuważnie daia.¹⁾

Що уряди в Польщі йшли за грішми і мастками, на се не треба аж особливого доказу, та в часі Хмельничини ся практика помстила ся на Польщі страшенно. Аджеж тільки задля мастку і протекції зроблених був гетьманом нездатний кн. Домінік Заславський, котрому признавано перший почин до пиявецької втеки. „Prius imperator quam miles — говорить про него автор сатиричної епітафії, — stula favoris factus“. Польський віршопис перекладаючи сю епітафію на польські вірші, говорить, що й титулу сандомирського воеводи Заславський

nie z postępków ani mądry rady
Dostał, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.²⁾

А в вірші „Sedes triumphalis“ по просту закидаєть ся Заславському, що підкупив послів, аби голосували на него:

Ciebie, prześwieatne xiążę, za zdaniem, ktoremu
Daleś sto y drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi.³⁾

Автор поеми „Coś nowego pisanego“ відкриває нам ще одну таємну рану польської суспільности тих часів. Під величньою фумою шляхетської гордості і рівности крила ся цілковита недостача почуття людської гідности, і то не чужої, а своєї власної. Двір королівський і двори магнатів були гніздами зосцутя і то

¹⁾ М. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciei Zbaraskiey під днем 1 липця.

²⁾ Див. в нашій збірці N. 24, Nagrobek xiążeciu Dominikowi.

³⁾ Муз. Чартор. рукоп. 143, див. у нашій збірці N. 21.

не тайного, цинічного. Біднійші шляхтичі або такі, що потребували протекції, привозили сюди своїх жінок — на торг....

Ale są y tacy,
Co się im żonki łupią, a nie gniewaią się
Panowie małżonkowie; choć rogi na głowie
Prawie wiadomo noszą, przecie ich nie czuią.
Practicuią komu, a nie wiedzą co w domu.
Ba, wiedzą, lec bynamniey ich to nie obchodzi.
„Dla łaski panów (pry)¹⁾ pozwolić się godzi“.
Drugi mówi: „Cosz na tym, kiedy się mam dobrze
Przy tym moim kurwięciu“.²⁾

Певна річ, польська шляхта не вся була вже на тім низькім моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою; се показала найліпше важка збаразька проба. Та про те довгий супокій, який мала Польща за панованя Владислава, привчив шляхту до вигідного, безтурботного і гулящого життя, відзвичаїв від військової невигоди і дисципліни.

Tak iakoś w Polsce przychodzi do tego,
Że biegły, chytry potłoczy mądrego,
A kto jest dzielny lub w boju mężniejszy,
To będzie z niego kaleka pewnieyszy, —

жалується Бялобоцький,³⁾ а Твардовеклий і автор „Coś nowego pisanego“ згідно бачуть одну з причин перших воєнних невдач Поляків супроти Хмельницького в тім, що Поляки відвикли від війни. Сей остатній автор дуже грізко говорить про них „лицарів“,

Co woyny nie umieją, tylko mięszszą (potom) gadać,
A po krymsku się stroić, za zasługi krwawe
Leżeć aż od Cecory, to ich rzecz, to grzeczność!
Służnie się od Cecory rachuią, bo odtąd
Jak poczęli uciekać, tak przestać nie mogą.

Такі самі нарікання ми бачимо і в вірші пз. Narzekanie na teraźniejsze Polaki, написаний в перших роках Хмельниччини:⁴⁾

Gdyby przodkowie nasi tych czasów dożyli,
Bardzo by się potomków swych spraw zawstydzili,
Widząc: ano jich zwyczaj stary wyszecono,
A prawie go nogami wzgóre obrócono.

¹⁾ По нашому: мовляв.

²⁾ Оссол. рукоп. 648.

³⁾ J. Białobocki, Klar męstwa, część druga.

⁴⁾ Оссол. рукоп. 3568, з домашнього архіву гр. Мнішків, стор.

Onych trąby, nas głąby siekać obudziają,
 Onym rury, nam kury znak wstawiania daiają.
 Oni swoich obozów, my wozów strzeżemy,
 Oni męstwa, my skępstwa odpłatę bierzemy.
 Onym szançe, nam tańce dobrą myśl dawaiają,
 Onych łanie, nas panie w zabawki wprawiaiają.
 Oni swą dzielność w wieczney fundowali sławie,
 A my w epikureyskiej Kochamy się sprawie.

Не без підстави дорікає автор „Coś nowego pisanego“ польській шляхті також тим, що держить ся застарілого, середньовічного способу воювання. Звісно, що польська шляхта вважала собі за честь і привілей — служити кінно, в панцирі, воювати мечем і списом. Се були ті знамениті польські „уесари“, що вже тоді, навіть супроти козацьких самопалів, були анахронізмом. „Więc te nam nazbyt ukochane kopie y szable życzył bym ia, aby też czasem dały miejsce pułakowi (карабінам?), których się bardzo boi ten, co, iako Niemcy mówią, drewnem strzela (себ то Татарин). U nas tak dalece nullus usus tey straszney y śmiertelney broni, że śmieie rzekę, woynę o iednym nabicju odprawiemy“. Далі автор критикує так само застарілу тактику і брак обдуманних стратегічних плянів. „Iako dalszą woynę prowadzić per obsidiones, oppugnationes, przez wytrzymanie y wytrwanie długiego obozu, do tego wszystkiego nic nie umiemy“ (Осесол. рукоп. 648).

Отєї всі причини, ся внутрішня хвороба більше ніж „антикультурні“ замахы Хмельнищини і її „загонів“ зложили ся на те, що пожар 1648 і дальших років завдав Польщі таку важку, невилічиму рану. Особливо утерпів економічний стан не тільки через знівеченє великих нагромаджених багатств, але через підкопанє самої основн економічного розвою краю.

Dostatni

Panowie przyszli prawie do zguby ostatniey.
 Kędy zbytnia wyniosłość, co się tak świeciła?
 W krótkim czasie w chudą się nędzę obróciła.
 Zginęło oraz wszystko y we cztery lata
 (Kto by był rzekł!) tak wielka iest polskiego świata
 Odmiana, iaką wszyscy iawnie uznawamy,
 Gdy fortun tak wysokich ledwie że cień mamy.

Так характеризує економічні наслідки Хмельнищини автор поеми „Coś nowego pisanego“, і ми сьогодні можемо сказати, що лихо було далеко гірше. Рана була важка, та найгірше те, що

організм і без неї був ослаблений, безвідпорний. Що при иньшій державній організації могло-б було стати ся імпульсом для реорганізації і поступу держави, тут зробило тільки рану, що ятрила ся, гнила і жерла чим раз глибоше, поки не довела до смерті. Немов прочуваючи се автор поеми „Coś nowego pisanego“ кінчить свої уваги про пиявецьку втеку важкими словами:

Śmieie rzekę, że skrzydła rozpięte
Orla polskiego jednym zamachem obcięte.

III.

Ми привикли від польських істориків слухати запевнень, що Хмельницина була виключно соціальним бунтом, повстанєм хлопів проти панів, або, як говорить лірик Куліш, руїників проти культурників. Усякі національні і релігійні мотиви — мовляв — не мали в тім темнім руху ніякої ваги, були прищиплені до него пізнійше православними духовними, сліпими кобзарями та нетамущими українськими публіцистами і істориками-патріотами.

Сучасні вірші про Хмельницину, зложені самими Поляками, докидають дещо цікавого матеріалу до відповіді на се питання. Як дивили ся самі тодішні Поляки на Хмельницину? Що бачили вони в тих збунтованих купах? Здаєть ся, їм ліпше було знати характер і значінє бунту, ніж нам, котрі можемо про нього догадувати ся зводячи до купи та провірюючи одні одним їх же сучасні свідoctва.

Отже перечитуючи польські сучасні вірші про Хмельницину ми анї на хвилю не лишаємо ся в сумніві. Тодішні Поляки в один голос і одними устами свідчать, що се було повстанє руського люду. Русь підняла ся проти Поляків, Русь хоче вигнати Ляхів із своїх границь — те самісіньке, що в противнім таборі голосять „сліпі кобзарі“ в думах і піснях. І коли пок. Куліш не знаходив доволі різких слів лайки на тих кобзарів за ненависть, яка в їх піснях проявляєть ся супроти польської нації, то дивно тільки, що він (хоч знав і цитував деякі тогочасні польські вірші далеко не миролюбного характеру), не мав анї словечка сумніву про ті чутя супроти Руси, які видніють ся з тих віршів.

Подано тут невеличкий вибір цитатів, зазначаючи з горн, що їх число можна би значно збільшити. Ось Бялобоцький бачучи,

як усе руське селянство стало по стороні Хмельницького, жалкує, чому польські пани не покликали проти руських хлопів — польських, Мазурів, бо ті певно не зрадять:

Aza kto słyszał w Polsce rebellią?
 Poddanych polskich iest taka natura:
 Panom dochować wiary, iесли która.
 Nigdy się Mazur z Rusinem nie zgodzi,
 Daleko ta rzecz iedna drugiey chodzi.
 Niechay kto spuści Rusina z Mazurem,
 Uyrzy, co umie chłop polski z koszturem.
 Łatwiey by drugim o różne oreża, —
 Naydzie y między Matyskami męża.
 Ba, iedno tylko trochę ich rozkwilić,
 I z samopałem nie da się wychylić.
 Z tych ci to oni bywali drabowie,
 Co przed ich męstwem drżeli Rusinowie,
 Mylili szyki y bitnym ianczarom,
 Dawali się znać szalonym Tatarom.
 Byśmy z trzeciego chłopa wyprawili,
 Kiyimi by Kobuś wszystkie zarzucili.
 Nierazem widział, że nieporównaną
 Chłop polski miewał z Rusinem wygraną.¹⁾

В очах Бялобоцького і інших тодішніх польських віршописців Русини, се „kobuż“, „kobuźnicy“.

У Зіморовича читаємо:

Łada szuja, by śmierział kobuźnikiem tylko,
 Mógł zamordować ludzi na każdy dzień kilka
 Bez karania — i owszem, tem się więcej chlubił,
 Że swą ręką tak wiele dusz niewinnych zgubił.
 Żaden się nie obawiał za to boskiej kary,
 Trzymając to, że miłszej natenczas ofiary
 Nie mógł Bogu uczynić, jako łackie plemię
 Wybiwszy oswobodzić z niego ruską ziemię.²⁾

Тої сам поет зітхає важко:

Nie było i nie będzie (prawdę wyznać muszę)
 Okrutniejszych tyranów nad ruskie katusze.

Польсько-руський національний антагонізм він малює вельми плястично ось яким оповіданем, в котрому треба бачити не певний факт, а поетичне втілене змагання, поглядів і почуття бодай

¹⁾ Jan Białobocki, Klar męstwa, część czwarta.

²⁾ J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemyśl 1857, str. 80.

тої верстви польської суспільности, до якої належав Зіморович. Один із персонажів его поеми „Kozaczyzna“, Остафій, оповідає, як козак зловив його на вежі підчас облоги і бив по голім тілі, допитуючи ся, де сховав гроші.

Gdym go prosił, żeby mi jak swemu folgował,
Rzekł na to, żeś ty Rusin, kotiuho, niedoszły,
Bo mięsem lackiem ruskie kości twe obrosły.
Przeto jeśli się dostać chcesz z nami do nieba,
Obić ci mięso lackie z kości ruskich trzeba.¹⁾

А далі доказуючи, що бунт самій Русин вийшов на шкоду, говорить :

Już to Rusi zginęła niemal połowica,
Po większej części pustką stoi ich ziemica
Nie tak od szabli polskiej, jako swoich zbójców:
Billić to bracia bracią a synowie ojców.
Więcej ich niż milion zabrali Tatarzy,
Więcej Rusi niż bydła w Turczach na bazarze.
Wszystkie hordy pohańskie, Tehinie, Stambuły,
Azye obie śmierdzą już od ruskiej smoły.

Ми побачимо далі, що Зіморовичеві „Селянки“ як історичні свідощтва дуже підозреної вартости, та вже й у отсих віршах видно величезну пересаду. Мабуть почував се і сам автор, коли в уста персонажів своєї вірші вложив ось яку розмову, котра дуже добре характеризує его настрої:

Ostafi: Co za dziw, chociaż by się Dorosz z prawdą minął,
Ponieważ się do Lachów z bojaźni przekinał,
Teraz Ruś jako może podaje w ohydę.

Dorosz: Bóg mi świadkiem, że prawdą a nie fałszem idę
I najmniej nie przyczyniam, anim się do Lachów
Zaprzedał dla przegrózek abo próżnych strachów;
Ale widząc postęпки takie naszej Rusi
I o wierze swej człowiek powątpiewać musi.²⁾

Очевидно сам Зіморович почував, що навіть его читачам видадуть ся неправдоподібними такі слова в устах Русина, а самі Русини такому ораторови бризнуть у очи „перекиньчиком“. Для нас се мимовільне свідощтво подвійно цінне. Перекиньчиком можна зробити ся тільки там, де є два виразно зазначені табори а в обох почуте окремішности. І польські вірші дають нам не мало доказів, що таке почуте було у обох ворожих сторін.

¹⁾ Zimorowicze op. cit. 80.

²⁾ Тамже стор. 84.

Бялобоцький обурюєть ся на Хмельницького, що після зборівського замирення

Linia sobie kędy chce zamierza,
Nie chce mieć w Rusi polskiego żołnierza,¹⁾

що бажає в кількох воєводствах довести до того,

wszystkie urzędy
Aby w nich tylko Ruś trzymała wszędy,
Metropolita między biskupami
Żeby zasiadał w senat z władzami.

Він не находить слів обурення на те, що Хмельницький піддав ся турецькому султанові:

Onego sobie przyznając za pana,
Prawi, żeby mu pomoc była dana,
Poddaństwo wszystkie obiecuje Rusi.

Так само й Кучваревич підчеркує руський характер Хмельниччини.

Nie wspomnę pod Korsuniem iako krwawe znoie
Sączył z cnego rycerza, gdy ruskie podwoie
Iako szarłatem iakim krwią skropione były,
Gdy ukraińskie pola krwawą rosę piły.²⁾

Для автора поеми „Satyr Podgórski“

główni Lachom Ruś nieprzyjaciele.

Він підносить, що по корсунській битві

Tak gdy się zdrajcom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz na wojnę krzyknęło:
Wszystka prawie Ruś z korzenia powstała.

Мета повстання по его думці була одна:

Prawie się na to zdrajcy zasadzili,
By Lachów z Rusi do szczętu wybili.

І для Вонхоцького, автора бомбастичних латинських віршів пз. *Planctus Poloniae*, не було ніякого сумніву, що Хмельничина — руський народній рух, ворожий Полякам, і він так само підчеркує, що „*plebs russica, satius ursica, infensa semper polono nomini*“.³⁾

¹⁾ Jan Białobocki, *Odmiana postanowienia sfery niestaleczney kozackiey, cz. I.*

²⁾ M. Kuczwarewicz, *Relacja Expedyciey Zbaraskiey.*

³⁾ Sim. Dom. Wąchocki, *Planctus Poloniae super ingenti suorum clade.*

Та автори віршів не тільки відчували національний антагонізм свій до козаків і до українсько-руського народу; вони не криють ся ані на хвилю зі своєю глибокою ненавистю, погордою, обридженем до сего народу. Козаки для них — „nieprzyjaciel sprosny“, „zła czerń“, „kozak brzytki“, „śmiecie wzgardzone“. Бялобоцький відзиваєть ся про них образиво:

Nuż w inszych mieyscach żaby ożywiają
Kozackie, które z ieżior Dniepru wstają.¹⁾

а нарікаючи на польську нерішучість в початку 1649 року він кличе трагічним голосом:

Tośmy tak żmiie ruskie ugłaskali,
Żeśmy się ledwie nad Wisłą zostali!

Для него, завязаного прихильника і панегіриста кн. Яреми Вишневецького, козаки, се „plugawa chanaia“, „pieskie syny“, „łotrostwo“, „złodzieystwo od dyabła uczone“, „chamy“ і „zdraysy“; вони нерозумні і захланні, з ними не може бути згоди.

Lecz trudne z głupim y chciwym iednanie,
Którego wszytka myśl na zamieszanie.
Wrodzone są to kozackie przymioty:
Niestatek, zdrada, pogardzenie cnoty,
W pokoju nie być, nie przyjmować pana,
Dobrego służę nie cierpieć hetmana.
Uwaga w głowie iak u niemych osłów;
Nic to zabijać y królewskich posłów.
To po ich myśli, gdy mają starszego,
Który im da plac do wszytkiego złego
I rozpasze się na wszelakie zbrodnie, —
Z takim się zgodzą y żyją łagodnie,
Im więcej przeciw panu ich buntuie,
Im więcej praktyk, zdrady, woien knuie.²⁾

Тільки раз у вірші „Na uciekających z pod Pilawiec“ сказано про козаків „сні kozasy“ (див. N. 17 нашої збірки), тай то, розумієть ся, іронічно.

Не менше виразно як національний, Поляки відчували й релігійний антагонізм свій до козацької маси, а козаків до себе. Зімович вкладає в уста ніби православного Дороша ось які слова:

Matka nasza jest cerkiew powszechna, tej matki
Widząc tysiąckroć gorsze niż pogany dziatki,

¹⁾ J. Białobocki. Klar męstwa, cz. I.

²⁾ Białobocki, Odmiana postanowienia, cz. pierwsza.

Musiałem sobie bractwo tych wyrodków zbrzydzić,
Muszę się matki takiej (odpuście mi!) wstydzić.¹⁾

Та той сам Зіморович виразно, хоч з гіркою наругою, говорить:

Więc o wiarę wojują! Coż będzie po wierze,
Kiedy się pokolenia ruskiego przebierze?
Pewnie wróblom, nie ludziom wschodnia cerkiew święta
Przyda się, kiedy ludzie wyginą do szczęta.²⁾

Релігійні змагання і пляни Хмельницького по зборівським замиренню характеризує Бялобоцький ось якими словами:

Kościół z kilku wojewodztw wypiera,
Na wyniszczenie Uniei naciera,
Ukraińskie chce swoje schizmatyki
W senat osadzić, wygnać katoliki
Z województw kilku.³⁾

Латинська вірша (N. 1 нашої збірки) називає весь рух „схизматичським“:

En schismatici, cohors Tartarici,
Necant, rebelles, clerum et fideles.

Та правда, ми маємо свідощтва, що козаки вбивали й православних! Певна річ, убивали, коли ті стояли в рядах їх воєводів. Пригадаю для прикладу оповідане Кушевича про того черця з Буська, що йому, хоч православному, козаки цовиймали очі і пообтинали руки за те, що сповнював шпійонську службу на користь Вишневецького. (С. Томашівський, С. К. Кушевич, Записки наук. тов. ім. Шевч. XV, 10).

Козаки руйнували маєтки православних панів таких як київський воєвода Кисіль, що сам себе величав „gente Ruthenus, natione Polonus“. Та не досить того, — говорять польські історики, — козаки для зиску, для грошей убивали, мучили, пліндрували православний люд, православне духовенство, грабували православні церкви, безчестили православні святищі, — найліпший доказ, що Хмельницина не була ніяким народно-релігійним рухом, а тільки простим розбоєм, гайдамачиною. Та на се є один, але то, здається, лиш один доказ — вірші Б. Зіморовича „Kozaczyna“ і „Burda kozacka“. Ми лишаємо собі докладний розбір деяких уступів сих віршів на пізнійше, а тут наведемо лиш пару характерних місць. Коли вірити Зіморовичеві, то козаки

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 84. ²⁾ Тамже 81.

³⁾ Białobocki, Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiej, część pierwsza.

Należli i na ziemi, jako z Bogiem mieli
Walczyć, kiedy czartowskie ręce podnieść śmieli
Na kapłany i służby Bogu poświęcone,
Na budynki imieniu jego wystawione;
Gdy świąszczenników, chociaż do cerkwi uciekli,
Przy ołtarzach jak bydło na ofiarę siekli,
Że krew, która z tułowów świętych wypryskała,
Nieraz oczy Przeczystej w obrazie zalała,
Gdy malowanym świętym gęby wycinali,
Oczy kuli, jak żywe z janczarek strzelali;
Kiedy piekielnym ogniem i pańskie przybytki
I trupy w nich pobite zapaliwszy wszystkie
Jako całopalone przed dawnymi laty
Z dymem prosto ku niebu puszczały obiaty.¹⁾

Не тільки духовні, але й св'яті православні гинули з рук
козацьких :

Do tego prawosławnych chrześcian tak wiele
Pomordowali oraz na duszy i ciele.

Загалом

Ktokolwiek się nagodził, z tej samej przyczyny,
Że był człowiekiem, a nie chłopem z Ukrainy,
Zabijali bez braku.

От тим то й уся православна церков підупала.

Starzy hospodynowie, cerkiewni spiewacy
I nie wiedzieć kędy się rozbieżeli diacy.²⁾

Ми навели ті місця як свідощтво — не історичної правди,
а партійної фантазії Зіморовича. Єго слова суперечать аж надто
ясним і численним історичним свідощтвам. Правда, козаки руй-
нували і безчестили костели, але латинські (див. нашу збірку
N. 26). Натомісьць ми маємо у многих істориків свідощтва, що
православне духовенство на Україні і в Червоній Русі сприяло
Хмельнищині. Львівський райця Кушевич наводять приклад, як
симпатично віднесли ся 1648 р. до Хмельницького православні
черці з Крехова,³⁾ а й сам Зіморович пише :

A takiej im roboty i nieznośnych zbrodni
Duchowni pomagali wspomnienia niegodni.

Певна річ, дехто вперши ся може сказати, що всі оті звістки
і натаки — односторонні. Могли собі Поляки сяк і так розуміти

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 74.

²⁾ Там же 75 73.

³⁾ С. Томашівський, С. К. Кушевич (Записки наук. тов. ім.
Шевченка XV, 10).

рух Хмельницького, бачити в ньому і національно-руську і релігійно-православну закрутку, та де є виразні свідчення, що власне козаки розуміли це так само? На це можемо відповісти, що зовсім аналогічні свідчення з козацького боку маємо в тогочасних козацьких думах і віршах. Не тільки в тих думах, що мають виразно козацький характер, але і в тих, що, як вірно заважали редактори „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ (т. II, стор. III), мають сильну закрутку селянського елемента, чути гомін національного антагонізму, хоча він і не виступає на перший план і певно не є такий ясний, як національне почуття людей XIX віку. В думі про Хмельницького і Барабаша Хмельницький кличе до козаків:

Ой козаки, діти, друзі-молодці,
 Прошу я вас, добре дбайте,
 Од сна уставайте,
 Руський отчинаш читайте,
 На людські табури наїжджайте,
 Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
 Віри своєї християнської у поругу вічні часи не подайте!¹⁾

Те, що вчинив Хмельницький, називають автори дум старим звичаєм, продовжуючи термінологією давніших дум про боротьбу козаків з Турками і Татарами, „ставанем за християнську віру“ (див. ор. cit. 3, ряд 4, ст. 4 р. 24, ст. 8, р. 4, ст. 10, р. 3, 16, ст. 11 р. 23, ст. 12 р. 55, 75, ст. 14 р. 105, 109, 115, ст. 15 р. 137), та майже у всіх тих місцях обік сего терміна є й другий, новий — „козакам козацькі порядки подавати“ (ст. 4 р. 23, 29, ст. 5 р. 64, ст. 6 р. 115, ст. 7 р. 141, ст. 10 р. 15, ст. 11 р. 22, ст. 12 р. 54, 74, ст. 14 р. 114). Правда, в думах декуди називається ся Україна „землею польською“ (ор. cit. 25), то-б. то частиною польської держави, та по при те ми бачимо у авторів дум досить ясну свідомість того, що Україна, то не Польща, що Польща над Вислою, що Ляхи і Українці — два ріжні народи.

Ой не чорна хмара над Польщою встала,
 Тож то не одна Ляшка удовою стала (ор. cit. 37).

Ще виразнійше бачимо це почуття в пісні записаній в Галичині і віднесеній редакторами „Ист. пѣсень“ до часу Жовтководської битви:

Ой годі вам, вражі Ляхи, руську кровцю пити,
 Не єден Лях молоденький посипротив-діти (ор. cit. 20).

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малорусскаго народа, т. II, вып. 1. Київъ 1875, ст. 7, подібне ст. 13, 14, 23.

А в дуже популярній пісні про Перебийноса читаємо:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі!
Ляцкую славу
Загнав під лаву,
Сам бравий козак гуляє (ор. cit. 40).

В думі про похід Хмельницького на Молдавію сказано:

То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив (ор. cit. 104).

І в вірші про корсунську битву, зложений якимсь письменним козаком і занесений у „Історію о презѣльной брані“, підчеркнено обік иньших також національний русько-польський антагонізм:

Богъ вознесъ нинѣ смиренныхъ Русаковъ,
Гордыхъ же съ престоловъ низложи Поляковъ (ор. cit. 138).

А в вірші занесений у літопись Єрлича читаємо:

Честь Богу хвала! На віки слава війську Дніпровому,
Що з божої ласки загнали Ляшки к порту Вислянному.
А род проклятий жидівський статий, чиста Україна,
А віра сьвятая в цілі зостала — добрая новина (ор. cit. 140).

Здасть ся, сї свідощтва сучасних людей, письменних і неписьменних, Поляків і Українців повинні вистарчити для тих, хто хоче в Хмельнищині бачити тільки соціально-економічний рух, тільки повстанє хлопів проти панів. Особливо цінні тут свідощтва Поляків, що мали загалом нахил признавати козакам далеко менше знання, свідомости і ясних політичних думок, ніж у них було справді. В очах польських шляхтичів — козаки се сьміте, хлопи, дикі звірі.

Chmiel z Krzywonošem — holacy,
Chłopi prości, grotownicy

говорить побожний автор пісні про козацьку війну (N. 27 нашої збірки). У Бялобоцкого козак — то хам; Хмельницький — то хлоп, що сьміє сягнути по корону.

Że chłop już sięga korony z chłopami,
My swoich kryiem, a giniemy sami.

Він радить узброювати проти козаків — польське селянство; аджеж в хлопстві — вся сила Хмельницького.

Skąd że ma siłę ten herszt tak wsławiony?
Musi iść za łeb każdy przywiedziony...

Patrzcie, za ieden rok oni Hryczowie (Гриці!)
Jakowi teraz indzienigerowie!

Політичні плани Хмельницького — очистити Україну від
Поляків і здобути для православія рівноправність — наповняють
Бялобоцького съвятим обуренем.

Owo co na myśl napadnie głupiemu!
Chce dokazować y zdołać wszystkiemu.
Iako rzecz straszna, prawie opłakana,
Patrzcie, kiedy chłop wzbija się na pana.¹⁾

Для автора вірші „Na pogrom Hetmanów pod Korsuniem“
(N. 16 нашої збірки) се найгірший встид, що шляхтичів побили
— хлопці!

Snadź by snadniejsza od nieprzyjaciela
Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
Śmieci wzgardzoney! Co naywięcey boli,
To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.

Не хоробрість козаків, а тільки власні гріхи Поляків, по
думці сего автора, були причиною,

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.

Сю саму думку висловлює при нагоді й Бялобоцький і з ра-
дістю підносить ті жорстокі карні, якими Поляки карали укра-
їнські села і міста

na przykład potomny,
Żeby to pomniał naród wiarołomny,
Że panom trzeba przystęp wolny dawać,
Ich cześć y słuchać, przy buntach nie stawać.²⁾

Тим самим мінорним тоном падыкає й Зіморович вкладаючи
в уста одного зі своїх персонажів — ніби то селян і ніби то
Русинів — ось які слова:

Czegośniy nieszczęśliwi ludzie doczekali!
Śludzy nam, hej niestetyż, śludzy panowali,
Nasi właśni najmyci, smrodliwi gnojkwowie,
Nam panom swym dziedzicznym usiedli na głowie.
Ono chłopstwo nikczemne, bezecni hultaje
Szczęśliwe niegdy ruskie splondrowali kraje.³⁾

1) Białobocki, Odmiana postanowienia, część pierwsza.

2) Białobocki, Odmiana, część wtóra.

3) Zimorowicze, Sielanki 73.

А Кучваревич аж волосе рве на собі згадуючи про те, як ті хлопи під Збаражем молотили вельможних панів ціпами та рубали косами.

Jaka tam bitwa była, wspomnieć, mocny Boże!
Strach biie na człowieka! Gdy iuż czym kto może
Z kozaków, iedni z kiyimi, a drudzy z kosami,
Z osmalonym ożogiem, z siekierą, z cepami
Ku naszym oślep prawie wałą się. O wstydzie!
Czym więc chłop snopy biiał, z tym do boiu idzie.
Tak się ona gromada nawaleł sypała
Wrzeszcząc po rusku „bite!“ po tatarsku „hała!“¹⁾

Боротьба з такими противниками — безславна, перемога над ними не приносить чести; нема потреби додержувати їм даного слова. По зборівським договорі Єзуїт Цецішевський ось як потішає сумління панів, котрі в тім договорі бачили сором для Польщі: „Rebellizantów, wszystkich panów torem idąc, grzech condonowano, a cokolwiek nad to postąpieno, sianem potrząśniono, które siano na seymie wymłóciwszy, a do miary zawoławszy by u nayzadrościwsi narodowi naszemu się zbiegli, y ziarna iednego nie znaydą, którym by sławie naszej y wspaniałości transakctey tey oko zaproszyć mogli.“²⁾ Г в очах кс. Одимальського козаки — „przewrotni poddani i chlebojedzce“, „na panów swoich szalenie powstali“, „bestyje przeklęte“, „zabójcy“, „chłopstwo zuchwałe“, „bezecna czerń“, „hydry srogie“, „dzika chanaja“, „hultajstwo mierzione“.³⁾ Такий настрій у суспільности і навіть серед тих, що мали бути пастирями її сумління і вчителями молодіжи, очевидно мусів досинати соли до ран і замість поєднання доводити до чим раз більшого роздвоєння і розділу, мусів родити такі дикі думки як та, що найліпше буде зовсім вирізати „козацький народ“ і такі дикі постанови, як Андрусівський трактат, котрим постановлено, що Україна між Богом і Дніпром має лишити ся вічною пустиннею.

¹⁾ M. Kuczwariewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey під днем 18 серпня.

²⁾ X. W. Cieciszewski Soc. Jesu, Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbaraskiego we Lwowie w niedzielę piętnastą po świętkach na kazaniu zalecona. W Warszawie 1649.

³⁾ X. W. Odymalski, Żałośna postać korony Polskiej, див. S. Przyłęcki, Pamiętnik o Koniecpolskich, Lwów 1841.

IV.

До роз'яснення ближших причин Хмельниччини і характерів її головних героїв сучасні вірші дають мало цінного матеріалу. Як витвори тодішньої загальної opinii, яка панувала серед тих верств, що складали ті вірші, вони повторяють утерті думки, шептані обмови або кидані явно калюмнії. І так вірша, що ми друкуємо далі під N. 2, повторяє закиди роблені канцлерови Оссолінському в звіснім памфлеті „Compendyum rad kanclerskich“,¹⁾ буцім то він головно підбунтував козаків проти Речі-посполитої з пімсти за те, що йому не позволено носити чужо-земні титули. Він був ворогом шляхетської рівності, він по думці тодішніх памфлетистів і сторонників Яреми Вишневецького, колотив соймами, юдив короля Владислава, працював над загубою Польщі. В латинській епіграмі на его смерть сказано:

Comitatibus erat pestis dum viveret ipse;
Morbus, quo periit, comitalis erat.
Res augere suas cupiebat jure caduco;
Morbus, vera necis causa, caducus erat.²⁾

Якийсь польський ритмач переклав се на польське:

Głowa jego gorąca sejmami mieszała;
Choroba też „sejmowa“ z świata go porwała.

Звісно, що Оссолінський умер нагло від епілептичного нападу, вибираючи ся в дорогу до Італії. В пньшій пасквілі на его смерть автор запитує Польщу, чому не жадує такого знатного сина, а вона відповідає:

Nie żałuję, bo on mnie także nie żałował,
Gdy na równość mych własnych synów następował
Gdy na żalność na Turki buntując kozaki
Rad chytró nieszczęśliwych pozostawił znaki.
Niespokojna ta głowa zawsze nowych chciała
Rzeczy, jam tego znacznie a często doznała.
Tego mi żal, że go wprzód Parka nie porwała,
Niż chłopska wichrowaty łeb zdrada poznała.³⁾

¹⁾ Про сей памфлет див. L Kubala, Jerzy Ossoliński, t. II, passim.

²⁾ J. Michałowski, Księga pamiętnicza, 557.

³⁾ Тамже 558—559.

Оссолінського проклинає також автор вірші „Lament ko rony polskiey“ (N. 29 нашої збірки) говорячи про заздрісних людей, що хотіли відібрати Полякам їх свободу і лементуючи:

O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był nigdy na świecie nie sływał,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka niewinnie wylała!

Оссолінському робили закиди ще й за иньшу річ, а власне за его посередництво в справі шлюбу Яна Казимира з Марією Люїзою, вдовою по его браті Владиславі; з сеї причини кпить собі з него автор епіграми, що надрукована у нас під N. 9, I.

Що до самого Хмельницького, то ми наперед можемо надіяти ся, що у польських віршописців того часу не здиблемо для него великих компліментів. Для них він поперед усього „zdrajca“, „łotr“, кровожаднай тиран, „хлоп“ і голяк. Автор его епітафії (в нашій збірці N. 3) жалкує тільки одного — що він умер на ліжку, а не на шибениці, як мазурський людовий ватажок Маслав. Спокійнійше судить його Карль Віцфій, автор епітафії уміщеної в італійській книзі Льоренца Красса „Elogii di capitani illustri“ в додатку до портрета і прозової характеристики Хмельницького (у нас N. 4). / „Знаменитий силою тіла і хитрістю ума, — пише Віцфій про Хмельницького. „Щоби побороти шляхту, він узброїв селян. Здобувши посеред них шляхецтво руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий знов побирав, змушений до втеки змушував до втеки, немов той Антей сам себе попихав наперед. Збунтувавши ся проти короля просив у короля прощі, а одержавши її бунтував ся знов. Хоча в союзі з Татарами, Москалями, Турками, — часто ломав їм віру, в тім однім не ломаючи свого слова. Хоча невдячний вітчизні, бо прискорив обіцяну їй загибель, зруйнував її до основи. Непостійний, покидав замки і йшов під шатра. Чоловік без ніякої релігії, умер без неї неспокійний, бо его бунтівливого духа одна тільки смерть могла втихомирити“.

/ А прозова характеристика написана мабуть самим Льоренцом Крассом, кінчить ся ось якими реченнями: „Мав велике лице, був чорнявий, сильного тіла, бистрого ума, палкий до зрозуміння важних справ (ardito nell' intraprendere cose grandi), розважний в пригодах, відданий пиянству і жорстокости, проречистий і повний хитрощів. Крізь сутінок многих злочинів проблизла раз у него й чеснота, а то: коли мав у себе в неволі одного шляхтича, обійшов ся з ним благородно і пустив

його на волю продержавши якийсь час у себе в заперті і показуючи себе-вельми людяним. Признавав ся до всяких релігій, аби приєднати собі їх прихильників, та не числив ся ані з одною, ошукаючи не тільки народи, але й князів фальшивою правовірністю¹⁾ Лишаючи на боці все иньше в тій характеристиці ми пригадаємо тільки, що в часі битви при Жовтих Водах Степан Чарнецький був якийсь час невольником Хмельницького, що сей поводив ся з ним дуже добре і по якимсь часі випустив його на волю.²⁾ Ось чому можна думати, що ся звістка і то ще піднесена з таким притиском у характеристиці Хмельницького, вийшла від когось близького до Чарнецкого або й від него самого.

Для повноти варто ще згадати тут про ту характеристику Хмельницького, яка містить ся в титулі данім йому „Англійцями“ чи, як догадуєть ся проф. В. Б. Антонович, Кромвелем. В Оссол. рукоп. 113, стор. 831 занотовано ось який „Tytuł Chmielnickiemu od Angielczyków dany: Theodatus Chmielnicki, Dei gratia generalissimus ecclesiae Graecorum, imperator omnium cosacorum Zaporoviensium, terror et exstirpator nobilitatis Poloniae, fortalitiurumque expugnator, exterminator sacerdotum Romanorum, persecutor ethnicorum, Antechristi et Judaeorum“. Лишаючи на боці питанє, чи справді сей титул походить з автентичного листа Кромвеля до Хмельницького і коли та з якої нагоди міг бути написаний той лист,³⁾ ми зауважимо, що він справді відповідає англійським церковно-політичним поняттям, називаючи Хмельницького між иньшим також „головним генералом грецької церкви“.

Польські автори не завдають собі стілько праці з характеристикою Хмельницького. Для Зіморовича він „haniebnego urodzenia, przewrotnego umysłu“ (Historya miasta Lwowa, 391); для автора вірші „Na pogrom pod Korsuniem“ (N. 15) він „śmiecie wzgardzone“, „śmiecie brzydkie“; для автора „Pieśni o kozackiej wojnie 1648“ (N. 27) „Chmiel z Krzywonošem — holacy, chłopci prości, grotownicy“; для автора вірші „Żałośny

¹⁾ Lorenzo Crasso, Elogii di capitani illustri. Venezia 1683, стор. 338.

²⁾ Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, 4-е изд. т. I, стор. 280, 283.

³⁾ Див. Киевская Старина т. I, 1882 г., стор. 212.

lament“ (N. 19) він — „gruby Rusnak“. Для Бялобоцького він — крокодил. По зборівській згоді

Przysiągł Chmielnicki na wierność swą panu,
Lecz do wielkiego bardzo przyszedł stanu,
Co chciał sprawiwszy. Sam króla przeprasza,
Płacze, krokodyl!¹)

Автор жартує собі з назви старого Хмеля:

Dobrze Chmielowi, gdy się trzyma tyki.
Nie tego ziółka rzecz czynić praktyki!
Rośnie chmiel prędko, gorze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.²)

Ще й геть пізнійше панеґірист кн. Конецпольского, ксьондз Валентій Одимальський не може без скреготу зубів згадати Хмельницького, того „Chmiela (mianować żal zdrajcę) Bohdana“, „Chmiela niecnotę“, „niezbożnika“.³)

В Польщі не знали гаразд, хто такий Хмельницький. Ми не знаємо, коли і де він родився, де і чому вчився. Одні говорять, що ходив до шкіл у Львові, другі, що в Яворові, інші, що в Кнєві. Автор вірші „Coś nowego pisanego“ глузує собі з єпископа луцького, котрий у сенаті твердив, що Хмельницький слухав філософії. „A podobno z nim współ — додає ущипливо автор, — bo tak bardzo twierdził, że znać dowodnie, że to wiedział“. Неназваний автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ пише про нього: „rodowity kozak Chmielnicki, człowiek uczony i żołnierz dobry“ (стор. 3), а другий неназваний автор „Opisania woyny kozackiey to iest buntów Chmielnickiego“ подає ось які звістки: „Bohdan nieiaki Chmielnicki, urodzeniem z Ukrainy, podley kondycyi, z młodych lat trochę nauki liznowszy, po dworach szlacheckich, potym pańskich, daley w woysku polskim służący, z natury dowścipny, silny, mężny, serca śmiałego, w Polsce się przećwiczwszy znowu na Ukrainę wrócił się y tam u kozaków rejestrowych pułkownikiem został“.⁴)

¹) Białobocki, Klar męstwa. koniec.

²) Białobocki, Odmiana, cz. I.

³) X. Walenty Odymalski, Żałośna postać korony polskiej wojennemi rosterkami utrapionej z utracenia synów bohaterskich, a osobliwie śp. JO. i W. Pana Alexandra Koniecpolskiego. W Krakowie 1659. Не маючи під руками сего рідкого друкy користуюся єго переддруком в книзі St. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, Lwów 1842, стор. 316—357.

⁴) Осол. рукоп. 2098, к. 24.

Навіть про процес Хмельницького з Чалинським були тільки глухі вісти, так що й Твардовський уже геть пізнійше в своїй „Wojnie domowej“ оповідає про него зовсім недокладно, а автор „Satyra Podgórskiego“, що знав так добре всі замисли Оссолінського, сам вибух Хмельнищини представив зовсім баламутно:

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód rejestrowe Chmiel kozaki burzy,
Potym zdobywszy chciwą orde durzy,
A tak te rzeczy skrycie praktykuje,
Że się w obozie wprzód ten bunt zaymuie.

Автор сатиричної вірші „Anagrammata quatuor regum“ (у нас N. 6) виводить Хмельницького під фігурою жолудного хлопця, сина жолудного короля — турецького султана. В картяній грі звань „кремпа“ сей хлопець бе королів иньших мастей і автор остерігає Ляхів перед сею грою. Переставляючи букви, що складають назву Chmielnicius він одержує слова Hic mel succini (се є мід бурштиновий і додає, що се гіркий мід, здатний тільки на поживу для ведмеда, тоб то для Русина (після анаграми: Russus — ursus).

Без глузування, але з виразом великого горя говорить про Хмельницького тільки один польський віршописець, автор латинської вірші (у нас N. 1). Для него він „Богом даний, Хмельницьким названий, бич божий, пагубна війна за бунти і зради Поляків“. Не диво, що Поляки присуджували авторство сеї вірші самому Хмельницькому, хоча автор далі з обридженем говорить про схізматики і просить Бога, аби знівечив тих, що хочуть панувати над народом, себ то Хмельницького і Татар.

Певна річ, Поляки не радо згадували про Хмельницького. Вони вже й тоді привикли були мірити все подвійною мірою: те, що у себе вважали чеснотою, героїзмом, у других уважали божевільством, гордощами та жорстокістю. В такім дусі Кучваревич розігнавши ся оповідати про козацькі штурми на польські шанці під Збаражем, сам себе зупиняє словами:

Lecz mniej po tym o chłopskim szaleństwie co prawić,
Raczej rytmów boginie chceycie mężnych sławić.

Із тих польських героїв перший і найбільший — князь Ярема Вишневецький. Єго прославленню посвячені головню віршовані хроніки Бялобоцького, його величає Кучваревич, величають автори деяких безіменних віршів нашої збірки, величає за ними й Твар-

довський. Нема сумніву, що Ярема Вишневецький відіграв справді важну роль у подіях 1648—1651 років, що головню він підняв духа польської шляхти по перших погромах, що йому належить ся перше місце в збаразькій арістеї. Та з другого боку не все, що подали нам про него его панеїристи, можна брати за чисту монету. Его поведжене в часї пилявецької паніки було далеко не геройське; той драматичний монолог, який вкладає йому в уста Костомаров (Богданъ Хмельницькій II, 8), треба причислити до панеїричних видумок, а радше повірити авторови брошури „Coś nowego pisanego“, котрий виразно говорить, що Вишневецький, злий за те, що не був гетьманом, утікав з під Пилявець так само як иньші. Куліш, що підносить вартість Вишневецького мало що не висше від польських панеїристів половини XVII в., деє загубив його при описі пилявецької паніки. Так само не надто по геройськи поступив він собі у Львові повернувши з під Пилявець; тут він належав також до тых, що обчистили місто з значної суми грошей, а потім покинули його без захисту на ласку Божу; автор вірші „Coś nowego pisanego“ (N. 18 нашої збірки) показує сю негарну справу досить згідно з реляцією сучасного Львовянина Чеховича, надрукованою Зубрицьким у его „Kronice miasta Lwowa“.

Та про те для польських тогочасних панеїристів князь Ярема — герой, польський Сципіон (вірша N. 6). Кучваревич співає:

Teraz będziesz, sarmacki orle, w sławę żyzny!
Oto Herkules polski y Atlas, oyczynny
Całość chcąc wesprzeć iedzie Wiśniowiecki książę
Pod Zbaraż.)

Бялобоцький в поемі „Klar męstwa“ описує детально его побут у Білім Камени в червні 1649 р., его подорож відси до Залозець, гостину у кн. Чарториського в Андреєві, відси їзду до Вишневеця і приготования до війни і кличе:

By takich wielu oycyzna snadź miała,
Nigdy by była tych szwanków nie znała.
Ale my wolim słowy diszkurować,
O wojnie mówić, a pieniądze chować.
Przełożmy już tak wydiszkurowali,
Żeśmy w niesławie u swoich zostali.

1) M. Kuczwarewicz, Relacya Expedytyey Zbaraskiey, під д. 9 липня.

Его хоробрість признавали й вороги. Бялобоцький пише:

Sami wołali Tatarowie w straży:
 „Hde iunak dobra Wiśniowiecki każe”.
 I daley co mu pogaństwo przyznało,
 Woysko słyszało.¹⁾

Козаки бачили в нім свого найнебезпечнішого ворога і всякими способами силкувалися подати його в неласку у короля:

Nie nie wspominam kozackiey chytrości,
 Jak wymyślali przyczyny ze złości,
 Żeby go byli koronie zmierzili,
 Nań się skarżyli.

Вирuşаючи з Білого Камня він заохочує своє малочисленне товариство ось якими словами:

A komu nudno lub się czego boi,
 Niechay we Lwowie przed szpitalem stoi.
 Mniemam o każdym szlachcicu poczciwym,
 Że woli umrzeć, niż być sprośnie żywym.

А коли дехто з шляхтичів завважував, що велика спека і просив подождати до ночі, він відповів:

„Kto dla wiatru, niechay tu zostanie.
 Ja zdrowie z chęcią przy oyczyźnie nosę,
 Kto masz to serce, tego z sobą proszę”.²⁾

Ще вісім літ по его смерті величає його кс. Одимальський:

Ciebie, przesławny Michale Hieremi,
 Ozdobo wiąząt Wiśniowieckich onych,
 Cnych Korybutów w męstwie doświadczonych,
 Roxolańskich ziem wojewodo możny!..
 Lecz ty najwięcej męstwo jego znała,
 Bezecna czerni kozacka, gdyś z twemi
 Hersztami w własnej posoce pływała,
 Gdy pola twemi trupami brzydkimi
 Wielkie okrywał, gdyś przed nim pierzchała..
 I insze bitwy fortunnie sprawione
 Pod Pohrebiszczem i Konstantynowem
 Z temi hydrami, nuż i drugie one
 Tak pod Przyłuką jak i Niemirowem,
 I pale ichże wodzami natknione,

¹⁾ Біалобocki, Pogoda iasna oyczyzny, cz. II.

²⁾ Біалобocki, Klar męstwa, cz. II.

Gdy one brzydkie potwory surowym
Tym śmierci karał sposobem: Pułjana,
Przedniego ruskiej czerni atamana
I pod Machnówką Gandzę.¹⁾

А автор політичного памфлета „Rozmowy zmarłych Polaków u cudzoziemców“ в уста Яна Собеского вкладає звістку, що 1648 р. козаки, висміюючи інших польських гетьманів, про Вишневецького, зложили приповідку: „А Єремій козаків як бє, так бє“. ²⁾

Зовсім инакше дивилися тодішні Поляки на іншого польського патріота з руського роду, київського воеводу Адама Кисіля. Панетіристи Вишневецького зовсім не згадують про нещасливі змагання сего пана — поєднати Польщу з козацтвом, а латинська вірша з 1651 р., надрукована у Міхаловського, просто називає його гадюкою в траві: „Стережіть ся, Поляки, щоб не було в траві гадюки, щоби вас не звів Кисіль масними словами!“ Автор сеї вірші закидає йому, що при помсці козаків хоче добути ся руського князівства і в тім напрямі між Поляками і козаками веде дволичну політику (див. N. 8 нашої збірки), а в кінці кидає пляму й на рід Кисіля.

Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
Nunc habeat monacham, sed incantatricem.³⁾

Та ні про кого не висказувано в тогочасних віршах таких ріжнородних та суперечних поглядів, як про короля Яна Казимира. Для одних він „знаменитий“ король, поратівник Річипосполитої, спаситель із безодні, великий полководець, для других чоловік без характеру, Єзуїт, що покинув духовний стан для корони, що здобув корону не власною заслугою, а мало що не з волі Хмельницького, інтригант, що готовий шкодити Полякам а протегувати чужинців, в кінці тяжкий грішник, що не шануючи памяти брата оженив ся з его вдовою.

І так Бялобоцький в поемі „Klar męstwa“ оспівує перший похід нового короля під Зборів як велике геройство.

Bo Pan — nadzieia ostatniey zasłony,
Jako bezoar, który zwątpionemu

¹⁾ X. Wal. Odymalski, Żałosna postać korony Polskiej, див. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich, 325–326.

²⁾ Оссол. рукоп. 2098 к. 100.

³⁾ Michałowski, Księga pamiętnicza, 612–613, див. N. 8 нашої збірки.

Człeku w chorobie iuż odstąpijonemu
 Natenczas daia, gdy lekarstw nie stanie,
 Ze lubo zdrowie prędsze lub skonanie.

Небезпека, в яку попав король під Зборовом, проймає його тривогою.

Dziwney to Boskiey przyczytać opiece,
 Ze tam nie poległ lub nie przyszedł w ręce
 Nieprzyjacielskie w woysku zamieszany
 I w pół obozu niemal iuż wegnany.
 Z płocności oni, którzy ustąpili,
 Bóg dał, że marnie Pana nie stracili,
 Bo hordy ieno co go nie zagarnę, —
 Mało nie było gorzey iak pod Warną.¹⁾

Прихильно про короля висловляють ся автори віршів, друкованих у нашій збірці N. 9, III і 27, що називає його „król znamienity“. Та є тут кілька й таких віршів, що обкидають його всякими зневагами і насміхами. Латинська вірша під N. 10 називає його королем з причини козаків і без вагання твердить, буцім то его прихильники грозили, що коли його не виберуть на короля, то він піде до козаків. Іронічний панеїрик N. 11 кинувши на него цілу купу зневаг грозить йому, що Поляки зіпхнуть його з престола і виберуть собі иньшого, хороброго короля. Повна гірких насміхів є також епітафія, зложена по его абдікації 1668 р. (N. 14), де безпощадно і навіть переборщено вичислені его помилки, навіть такі, котрих він не міг направити або в котрих був зовсім невинуватий. І так закинено йому, що кілька разів закінчував яку війну, все викликував нову, що крайні землі українські „коли не стратив, то певно не вдержав у своїх руках“, що кликав Татар проти Поляків, що вигнав із краю Любомірского і т. д. В сатиричнім, розумієть ся, а posteriori писанім пророцтві, знайденім ніби то десь у якімсь старім рукописі, його названо „manipulus sterilis“.²⁾ Епіграм N. 9, IV закидає йому хиткий характер і надмірне підлягання впливам Французів (его жінки Марії Люїзи), епіграм 9, V, ганьбить его надмірну захланність на гроші і розкішне житє, а епіграм N. 9, I, цинічно висміває его шлюб з братовою. Та з особливою злобою і ненавистю накидаєть ся на нещасного короля автор латинської вірші „Sermo gementis Poloniae“ (N. 12), написаної правдопо-

¹⁾ Białobocki, Klar męstwa, cz. IV.

²⁾ Оссох. рукоп. 1767.

дібно в часі „рокошу“ Любомірского. Тут Ян Казимір поставлений на рівні з кровавими тиранами; він — руїна польської держави, прихильник усякого злочину, несправедливий судія, завидючий на славу польських маїнатів, протектор блазнів, недоумків та акторів, попихач в руках жінки, сам підбунтував козаків і Русинів против шляхти, обдер Польшу з золота і скарбів і загалом ненавидить польське ім'я. Нема що мовити, що й королева була предметом ненависти польської шляхти за її „французьке серце“ і інтриги, в котрих добачали жерело клопотів, які мала Польша через справу Радзейовского і Любомірского. Вірші зложені швидко по смерті королевої, 1667 року (N. 9, VI і N. 13) показують дуже добре, яка ненависна була Полякам жінка Яна Казимира. Так само й его двір повний „французьких мух“ (див. N. 9, VII) був предметом загальної ненависти. Коли один із персонажів поеми „Coś nowego pisanego“ говорить до другого, що про поправу державних порядків

przynaumniey o tem mówić by u dworu, —

то другий відповідає:

Taka rozmowa nie iest dworskiego humoru
Nie o tym tam gadaia, lec o vacantiach,
Jakoby kogo odrwić, a wprzód samo państwo.

Не диво після сего, що автор памфлету на смерть королеви міг ще за життя короля закинути їй, що польське золото і срібло вивозила до Франції, значить, при помочи короля висисала край, щоби збогатити свою рідню. Та ми знаючи тодішні польські порядки і фінансові відносини можемо сказати, що в чім як в чім, а в тій точці король певно був менше винуватий від першого ліпшого маїната, от хоч би й від того прославленого „Геркулеса і Атласа вітчини“ — князя Яреми Вишневецького.

V.

Нам лишається ще обговорити коротко головні події 1648 і 1649 років, про які говорить ся в зібраних нами віршах, а властиво піднести деякі характерні признаки тих подій власне за приводом віршів.

Коли вірити авторам тогочасних польських літописів і віршів, Хмельницину віщували наперед різні страшні знаки. Про них говорить Твардовский (Wojna domowa, стор. 2—3), до-

кладнійше і поетичнійше Зіморович (Sielanki, 76) і автор „Satyra Podgórskiego“ (див. наша збірка N. 15). Та й крім сего ми стрічаємо на кождім кроці віру в чуда, віщування і чари. Кисілева мати — чарівниця (N. 8). Козаки чарами вивідували ся про закопані скарби:

Już to przez zabobony, gusła rozmaite,
To przez próby i pytki nader wysmienite
Zbadano utajone po jamach chudoby.¹⁾

Сам Хмельницький слухав рад ворожок і відьом (Кулишъ, Опаденіє Малороссиі III, 6), — так бодай говорили козаки і жінки взяті Поляками на тортури. І так Грондзкий оповідає про ворожбу, якої уживав Хмельницький підчас облоги Замостя (Grondzki, Historia belli cozacco-polonici 90), а канонік Ян Битомський у своїм дневнику сеї облоги подає навіть назву чарівниці, що ворожила козакам невдачу: її звали Марусею. (I. Bytomski, Obsidio Zamosciana, див. Костомаровъ, op. cit. II, 41). Чарами виясняє львівський підкоморий Войцех Мясковський пострах пущений Хмельницьким на Поляків під Пилявцями („Czary niesłychane z wielkiey koniektury z wiadomych znaków posłużyły“, див. Кулишъ, op. cit. II, 267). У Твардовського і запозичене від него у неназваного автора „Pamiętnika o wojnie Chmielnickiego“ находить ся ще одно оповіданє, де козацька чарівниця грає зовсім анальоґічну роль; є се оповіданє про те, як Фірлей відбив Заслав у козацького ватажка Донця (Костомаровъ, Богданъ Хмельницький II, 87—88). Далі ми роздивимо ся, на кілько те оповіданє заслуґує віри, а тут приведемо тільки рефлексії, які з его приводу висловлює Твардовський на адрес Хмельницького:

Nie dość ludzka siła,
Co ligi, co praktyki, fortele i zdrady
Robić mogły, ale co Kocytowe jady
Żółci z siebie wypienić i w warkoczach brzydkich
Wylać węzów Gorgony, ruszał na nas wszystkich.²⁾

Ворожбою вважали Поляки також удар грому, що д. 5 липня 1649 р. в таборі під Збаражем знівечив держално гетьманської хоругви,³⁾ хоча очевидець сего факту Кучваревич нотує його без ніякої уваги:

¹⁾ Zimorowicze, Sielanki 73.

²⁾ S. Twardowski, Wojna domowa, 49.

³⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницький, II, 103.

Dżdżysty obłok nastąpił z grzmiotem dnia onego;
Z tych chmur piorun w chorągiew trzasł pana Bełzkiego.
Drzewce się na kawałki drobne zgruchotało,
Szmat niedopalonego proporca zostało.¹⁾

Та той сам Кучваревич уважає доброю ворожою факт, що коли польське військо 22 мая 1649 тягло до Межиричя, під ним три рази лопався міст, а про те воно не зазнало шкоди:

Most się łamał po trzykroć, lecz bez żadney szkody,
Wojsko gdy przebywało na przeprawie wody.
Tym samym szczęście wróżyć o sobie kazało,
Że mężnemu wodzowi szczęście hołdowało.

Певна річ, більшість тогочасних Поляків вірила тим віщуванням і чарам, та були й такі, що сьміялися з них. І так автор поеми „Coś nowego pisanego“ дуже їдко сьміється з усяких астрологічних віщовань, що (нераз уже по dokonаних фактах!) віщували страховища Хмельнищини. Вказавши одну ніби причину програної під Пилявцями, що Хмельницький, мовляв, слухав філософії, він вкладає в уста своїх персонажів ось яку розмову.

A. Jest y druga (przyczyna).

B. Którąś?

A. Żórawski y Furman (мабуть професори краківської академії) wyczytali coś w niebie y powiedzieli, że to tak koniecznie bydź musiało. Constellaciey nie pomnę doskonale, iaką tam per dioptram upatrzyli, atoli dwa czy trzy errantia sydera rząd miały, y ztąd że y w radzie y w executiey rady [błędy] bydź musiały zawsze; mianowicie wymowny Merkuriusz coś rzekomo upatrował.

B. Ale insza rzecz wymowa, insze dzieło rycerskie.

A. To tesz przydawano, że Mars z Strzelcem w companiey ustawicznie chodził. Zaczym y Tatarowie, co z łuków. y kozacy, co z samopałów tak dobrze strzelają, musieli praevalere przeciwko naszym niestrzelającym nigdy.

B. Ey miły panie bracie, dayże tym matematyckim wróżkom pokoy, bo ia nigdy temu kiepstwu nie wierzę.

A. Cosz chcesz, kiedy nasi mądrzy tylko ewangeliey bardziey (wierzą)!

B. Ta by się y nich słusznie śmiać, iako owa baba z astrologa, co w niebo patrzył, w dół wpadł.

¹⁾ М. Кучваревич, Relacja Expedyciey Zbaraskiey під днем 5 липня.

Перші кроваві події Хмельниччини в 1648 році набігли так нагло а надто видавали ся такими звичайними епізодами тої пограничної вічної польсько-козацько-татарської війни, що про них не маємо сучасних польських віршів, а є тільки пізніші віршовані оповідання, зложені холодно, без того ліричного розмаху, який характеризує козацько-руські вірші про Жовті Води та Корсунь і польські вірші про Корсунь, Пилявці, руїну 1648 р., Зборів. Козацькі грамотії вже в жовтоводеській побіді бачили початок свого генерального обрахунку з Поляками і над могилою гетьманського сина Степана Потоцького гукали:

Гетьманчику, небоже,
Не туди на Запороже!
Не найдеш гаразд шляху
В Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку, сараче,
Од козаків брав гарячі?
Не ти-сь брав їм хуторя?
Єсть инші тепер пори!

Корсуньську битву вони величали як Божий суд між гордими Ляхами і пригнобленим козацтвом. (Див. Костомаровъ, *ор. сіт. III*, 346—352; Антоновичъ и Драгомановъ, *Историческія пѣсни Малор. народа*, II, 135—140). Тимчасом польської вірші про Жовті води ми не нашли ані одної, а про Корсунь тільки одну (N. 16). Корсуньська битва була фактом нечуваним доси в польській історії: військо побите і два гетьмани взяті до неволі. Польська вірша малює страшенний переполох, який пішов по цілій Україні при вісти про се нещастє, кидає гіркі докори шляхті за її розкіш, пишноту і брак почутя обовязків для держави і кінчить ся висловом надії на Вишневецького, що, мовляв, іде з за Дніпра ратувати вітчину. Як бачимо з сего, вірша мусіла бути зложена в червні або липці 1648 р., швидко по корсуньській битві (вона була 15 мая), та ще перед тою страшною руїною, яка розвернула ся по Україні літом. і в осени 1648 року і яку описують дальші вірші, кладучи її час аж по пилявецькім погромі (NN. 20, 26, 27).

Ще більшою несподіванкою для польської суспільности було те, що стало ся при Пилявцях. Велика польська армія з трьома гетьманами і 26 комісарями тікає майже без бою, лишає ворогові свою артилерію і весь табор з величезними богацтвами, — се вже був справді нечуваний скандал, була незмита ганьба для польської воєнної слави. Саму материяльну страту корсуньської

битви автор „Satyra Podgórskiego“ обчислює на 8 мільйонів і 8 тисяч забитих вояків крім слуг (див. далі N. 29), а під Плявцями польський табор складав ся зі 100.000 (по Твардовському), або, як твердять ближший правди автор поеми „Coś nowego pisanego“, з 2200 возів наладованих усякими скарбами (див. далі N. 18). Ці дві нещасливі битви віддали Хмельницькому в руки всю Україну аж по Горинь і зробили її ареною страшного спустошення і народньої пікети над панамі і Жидами. Вірші NN. 20, 25, 26, 29 нашої збірки малюють загально, але дуже вірно те нещасне положення панства, шляхти і латинського духовенства на Україні в другій половині 1648 року. Що до самої плявецької битви, то, як бачимо, про неї зложено віршів досить багато, і патетичних і їдко сатиричних. Особливож дістало ся нещасному князеві Домінікові Заславському, правдивий *bête noire* сего нещасного походу. На него польські віршописці звалпили майже всю вину невдачі, перебрали і виволікли на прилюдну наругу его приватне житє, его вихованє, его привички, обсяпали його наругою і прокляттями і тільки один-однісінький голос підняв ся несміло в его обороні зазначуючи, що не він один був тоді гетьманом, а не мавши всеї влади над військом не може нести й усеї одвічальности (див. NN. 21, 22, 23, I—V, 24).

Нам не вдало ся відшукати ні одної русько-козацької вірші про Плявці. Надрукована у нас русько-польська „Scomma na księcia Dominika“ є очевидно твір якогось Поляка, котрий за пізно рад би був звернути козацьку силу проти Турків, так як про се також за пізно міркував Твардовський пишучи:

Zkąd wam ta złość, o chłopie! i rankor zażarty
 Ku swym panom? Nie byłże inszy świat otwarty
 I morze poruszone, gdziebyście te byli
 Tak ciężko zamierzone razy wytoczyli?
 Nie podobniey na Turki i brzytkie pohańce
 Wyrzucić było tych jadów? nie mizerne branie
 W turmach przepadające y ciężkich robotach
 Po rodysach y morskich różno galeotach,
 Bracią swoją wyzwolić, albo iedney wiary
 Z sobą spół i narodu, Serby i Bułgary
 I cokolwiek około Dniestru i Dunaju
 Sobie tak przyległego oswobodzić kraiu?¹)

Як бачимо, тепер шляхта готова була й до словянофільства, забуваючи, що перед 1648 роком польський уряд під найтяжшими

¹) Twardowski, Wojna domowa, 2.

карами забороняв козакам рушати на море і шарпати Туреччину. Та вертаючи до пилявецької втеки ми нотуємо тут відомість про ущипливі козацькі вірші зложені про сю битву. Сю відомість знаходимо в памфлеті „Rozmowy zmarłych Polaków u cudzoziemców, w których różne ile sekretniejsze za żywota ich dzieje u okoliczności są zebrane“.¹⁾ Сей памфлет зложений в початку XVIII в., та автор его, мабуть той сам, що зладив уміщене в тім самім рукописі „Opisanie woyny kozackiey“, мав під рукою досить добрі жерела. Він виводить в розмові короля Яна Собеского і кн. Ярему Вишневецького і вкладає в уста короля ось які слова: „Pamiętam 1648 r., że podczas interregnum Władysława Rzpłta [miała] czterech regimentarzów, a oni pod Pilawcami sromotnie nie biwszy się uciekli. Jakie o nich paskwile śpiewali kozacy, a ciebie wychwalali!“ Далі він цитує звисну козацьку поговорку: „Durni Lachy wyprawuły pierynu, dytynu, łatynu“ і дві пньші доси не звисні, одну на воєводу белзького Фірлея („A ty didu Firleiu proday nam oleiu“), а другу на кс. Ярему Вишневецького („A Jeremij kozaków iak bie, tak bie“).

Від Пилявець Хмельницький подав ся до Збаража і заняв се укріплене місце без бою. Тут козаки викинули з домовини тіло конюшого Збараського. Костомаров (ор. cit. II, 13) пише при тій нагоді: „Сам Хмельницький, коли вірити польським літописцям, не боронив їм того і особливо вчинив наругу над тілом конюшого і його жінки. „І мертвому львови треба вискубти бороду“, говорив він“. Нема що й казати, що для Куліша се оповідане було цінною перлою і він не проминув його як важного доказу на антикультуризм Хмельницького. „По словам Збараського віршописа — говорить Куліш — сам Хмельницький збиткував ся над тілом князя Криштофа і его княгині говорячи, що й мертвому львови треба вирвати бороду“ (П. Кулишъ ор. cit. II, 269). Оба наші історики як жерело сего оповідання цитують Твардовського віршу „Wojna domowa“, а Костомаров надто скомпонований на підставі Твардовського безіменний „Pamiętnik o wojnie kozackiej za Chmielnickiego“. Послухаймож, що пише про сю пригоду Твардовський. Описавши здобуте Збаража козаками і спровофане латинського костела козацтвом і не згадавши при тім ані про дозвіл Хмельницького ані тим менше про его участь в тій події, польський поет важко зітхає:

¹⁾ Оссол. рукол. 2098, к. 99 — 125.

Aż i ciebie ruszy
Bezbożność ta pod ziemią, drogi moy koniuszy
Z xieżną twoią pospołu! Tobie umarłemu
Ważyli się wyrządzić! A, i lwu zdechłemu
Brodę snadno wytargać!¹⁾

Як бачимо, з оповідання Твардовського зовсім не видно, щоби Хмельницький чим небудь причинив ся до спрофановання костей небіжчика Збараського, а слова, котрі наші історикки вкладають йому в уста, згідно перекрутивши їх, належать не йому, а самому Твардовському. Польський поет дивується, як посьміли козаки зневажити тіло такого пана, а потім додає: „А, та мертвому львови легко виторгати бороду!“ Костомаров по просту не зрозумів Твардовського, а Куліш, поправляючи його, не заглянувши до жерела і ще пересолив помилку Костомарова.

Із Збаража Хмельницький пішов до Львова.

Про облогу Львова в осені 1648 р. я не знайшов ні одної сучасної вірші. Аж геть пізнійше були написані два вірші польського поета Львовянина Бартоломея Зіморовича, де дуже плястично і яскравими фарбами змальовано сей характерний епізод козако-польської боротьби. В книжці пз. „Sielanki nowe ruskie różnym stanom dla zabawy teraz świeżo wydane przez Symeona Zimorowicza“ 1663 р. виданій братом Симеона (тоді вже давно покійника) Бартоломеем Зіморовичем, в числі 17 „sielanek“ сего остатнього є дві поемки „Kozaczyzna“ і „Burda ruska“, присвячені описови нападу козаків на Львів. Автор виводить трьох ніби селян і ніби Русинів і кождий оповідає свої пригоди в часі тих памятних подій. Один був у Львові і перед приходом козаків схоронив ся до св. Юра і оповідає сцену здобуття сеї церкви козаками і різні, яку заподіяли вони тут; другий був у якімсь неназванім замку (чи в Високім замку коло Львова?) також здобутім козаками, а третій в самім Львові, де перебув облогу і бачив відхід козаків. Із тих трьох оповідань особливо першому пощастило ся у польських і руських істориків; ним покористували ся і Кубаля і Лозинський і Костомаров і Куліш як історичним жерелом, як свідомством самовидця, та разом з оповіданем самого факту взяли й філософію Зіморовичеву, єго тенденцію, про яку ми вже говорили висше. От тим то ми вважаємо конечним подати

¹⁾ Twardowski, Wojna domowa, 36.

тут сей уступ in extenso і приложити до него мірку історичної критики, щоби дійти, чи і на кілька він заслугує на віру.

Один із персонажів сеї вірші, Войдилло оповідає, як при вістях про близький напад козаків він з жінкою і достатками схоронив ся до Львова, та тут проскурниця кротошинської церкви радить йому не йти до міста, а схоронити ся в сьвятім Юрі.

„Raczej iż są kozacy jednej z nami wiary,
Jednegoż zażywamy chrzestu i ofiary,
Do katedry władyczej świętojurskiej radzę
Uchodzić wam i sama tam się wyprowadzę.
Przecież i na krew swoją i mitrę władyczą
I na świątnicę będą mieć wzgląd męczeniczą“.

Спровадивши ся до св. Юра Войдилло ось як описує напад:

Tatarowie z kozaki jako gęsta chmura
Najprzód na cmentarz wpadłszy do świętego Jura,
Kilka tysięcy ludzi, którzy tam uciekli,
W oczemgnienu pobili i na śmierć posiekli.
Niektórych powiązali Tatarzy w surowce...

Tak tu najmniejsza dusza śmierci abo łyków
Nie oszła suchą nogą jawnych rozbójników.
Bałuch okropny z wrzasku, lamentów i pisku
Umierających, jako na pobojoiwisku.
Tu dzieci, tu niewiasty, tu leżą tułowyy,
Tu pomieszane w kupę walają się głowy.
Wozów liczba bezmierna już pozakowanych,
Tamże niemało widać skrzyń porabowanych.
Bacząc my to (a było nad tysiąc nas więcej)
W cerkwi drzwi zamknęliśmy drągami coprędeż
Rozumiejąc, że nas dom Boży z onej toni
Swojem poszanowaniem od szwanku obroni.
Lecz prędko nas otucha oszukała błaha,
Bowiem do cerkwi wszystka przypadłszy wataha,
Ze czterech stron poczęła łamać oraz mury.
Jedni z nich lud gromadny strzelali przez dziury,
Drudzy tłukli ciężkimi fórtę taranami,
Niektórzy dziurawili ściany kilofami;
Insi przebiwszy zwierzchne młotami sklepienie,
Spuszczali na gęsty lud orklowe kamienie,
Aż niektórzy od strachu na poły pomarli.
Aż kiedy się oprawcy drzwiami do nich wdarli,
Przesieczce siekierkami przez nacisk on srogi
I przez ciała czynili martwe sobie drogi.
Tamże jeden drugiego dusił w tym hałasie,
Jeden drugiego krwią swą napawał w tej prasie,

Że niezadługo cerkiew pospołu z przytworem
Krwawą sadzawką, ciepłem stała się jeziorem.
Dopiero jako snopy biorąc z wiejskiej kupy
Przerzucali na stronę obnażone trupy
I tak gołe za nogi na podwórze wlekli;
Jeśli duszę zataił który, znowu siekli.
Jako w tym żona z dziećmi zginęła nierządzie,
Nie będę wiedział pewnie aż na Bożym sądzie.
Ja przez ten czas w maclochu nieznacznie zakryty
Siedziałem za obrazem świętego Mikity.
Z razu widząc te mordy serce we mnie drzało,
A potem jako kamień od żalu strętowało,
Żem dalej nie mógł patrzeć. Dopiero pojrzałem,
Kiedy ihumen głosem zawołał niemalym:
„Hej, proboh, chrestyjane!“ Temu horylicą
Polawszy plesz na głowie przepalali świecą,
Żeby wyśpiewał, kędy stare ryzy schował
Albo srebro, — on z niemi o wierze rokował.
Lecz mu jeden powiedział: „Bateńku choroszjy,
Ne chozczem twójj wiry, łysze ditezch hroszjy!“
Insi ustawnie „Hałaj! Bre gaur!“ wołali,
Żeby się Tatarami, nie Rusiā bydź zdali.
Takowe wyprawiwszy do południa sztuki
Ci odjechali, graty powiązawszy w juki.
Po nich zaraz nadeszli z rydlami kopacze
I nad pierwszych trzy razy ciekawsi badacze,
Ci już kruszczu szukając otworzyli groby,
Ruszyli wszystkie trumny i zgniłe osoby,
Z których zdzierali ropą obewrzałe szmaty
I zaraz się dzielili zbutwiałemi płaty.
Na ostatek wołając: „Proszczaj, światy Juru“
Oberwali na ziemię obraz jego z muru,
Większe tablice rąbiąc jako drwa łupali,
Aż mię też w skałubinie onej wymacali.
Natychmiast żegnając się krzykną: „Bohme, mara!“
Ja na to: „Ej, czołowik, ta i wasza wiara“.
„Ale masz deńhy lackie!“ Skoro to wyrzekli,
Jako mysz z onej jamy za łeb mię wywlekli
I obrali do naga: jedni za kaletę,
Drudzy za trzos, aże w nim znaleźli monetę.
„Ho, ho, ho!“ krzyknęli. „Ty muzyku kozackie
Nieprzyjaciele nosisz z sobą, zdrajce lackie!
Gardłowa to jest sprawa i nie ładajaka!
Ale żeś chrześcianin, a nie Lach sobaka,
Czyniā ci atamani łaskę (dziękuj Bogu!)
Abyć trochę czupryny przycięto na progu“.
Już mię jeden z siekierą do progu przywodził,
Aż się we drzwiach Tatarzyn z trafunku nagodził,

Ten opończę kilijską z kostrubatych sierci
Dawszy im wybawił mię od zabitej śmierci.¹⁾

Вже говорячи про національні і релігійні антагонізми козацько-польські ми бачили, що Зіморович очевидно кермуєть ся тенденцією — замазати національні і релігійні мотиви Хмельниччини і суперечно з množestvom иньших сучасних свідощв малює козаків як простих розбишак, що не шанували й своїх братів Русинів, руського духовенства, руських церков. Ми переконаємо ся про се конфронтуючи Зіморовичеву віршу з иньшими сучасними свідощтвами про облогу Львова 1648. Отжеж цікава річ: найголовнійші свідки тих подій, що писали зараз по свѣжих фактах, Чехович і Кушевич, не знають нічого ісїнько про різню і рабунки в св. Юрі. Чехович оповідає про різню, але на Високім замку, взятім штурмом. Там по втеці бурґрафа Братковського „kozacy z kijakami (т. є. селянами уоруженими княми) wpadłszy jako wilcy drapieżni do owczarni bez respektu i braku żadnego młodych i podeszłych w leciech, dorosłych i małych płci obojej ludzi, nie borgując ani starcom sędziwym ani dziatkom niewinnym w pień do jednego mordersko wysiekli i wytrawili“.²⁾ Вже се оповіданє, здасть ся, троха пересолене, бо що там мали робити в невеличкій фортеці на горі в часі облоги старі, жінки і діти, а коли й були, то в усякім разі було їх там дуже мало, бо ж усіх людей підчас облоги Львова загингло несповна 200 (див. Zubrzycki op. cit. 307). В реляції писаній Кушевичем і висланій з підписом бурмістра Ірозваєра до Варшави, також нема ані слова про різню в св. Юрі, хоча тут відвагу, жертви і страти міста в часі облоги виставлено в прибільшенім свѣтлі. Занотовано тут тільки факт, що не дохочи Львова Татари „Brzuchowice wieś mieyską spalili, lud męski powycięcinawszy a płeć białogłowską w niewolę zabrawszy, paucis fortuna dilapsis“ (Zubrzycki op. cit. 312). Та занотовано й ще один факт, котрий найліпше показує вартість видумок Зіморовича: Хмельницький писав до міщан „po rusku, ostatnim szturmem grożąc, Ruś aby się w cerkwiach zawarła upominając“ (тамже 314), очевидно на те, щоби там були безпечні в часі катастрофи. Не знають про різню в св. Юрі ані Твардовський,

1) J. B. i Sz. Zimorowicze, Sielanki wyd. K. Turowskiego. Przemysł 1857.

2) Zubrzycki, Kronika miasta Lwowa, 305—306.

ані Коховський. Сей остатній повторяє тільки балаканє про те, що Львовяне бояли ся зради Русинів і через комічне непорозумінє називає одного зрадника — Юра, буцім то купця-Русина, що достарчував ворогам зеліза, олова і військових потреб, був зловлений і покараний смертю. „Inerat — пише він — aliquis a municipibus metus, qui graeco-Russis sacris hosti obstricti tentata secreto aut convulsa fide proni in turbas timebantur. Siquidem et wladyca loci, datis nuper ac interceptis ad rebelles litteris non extra suspicionem inclinati in partes animi arguebatur. Et Georgius quidam e civibus mercator opulentus sub specie venundandi ferri plumbique multo apparatu bellico hostem instruebat, qui tamen deprehensus eius facinoris exemplari supplicio poenas luisse¹⁾“. Очевидно Коховському трапило ся таке саме, як нашому Костомарову; пишучи кільканацять літ по фактах і чувши щось про львівського Юра він скомпонував собі зрадника львівського Русина Юра і видумав для него „exemplare supplicium“, про котре нічогоїсенько не знають сучасні Львовяне.

Та що далеко ходити! Сам Зіморович, що, як звісно, написав по латині історію Львова аж до 1672 р., говорячи про облогу міста в 1648 р., ані словечком не згадує про різню в св. Юрі і загалом про сю облогу згадує тільки кількома словами. З сего можемо догадувати ся, що він, хоч і був 1648 р. вибраний „райцею міським“, в часі козацької облоги не був у Львові і фактів, про які пізнійше скомпонував свою віршу, не бачив на власні очі тай не чув про них нічого автентичного, такого, що вважав би можливим занести в свою літопись. Чи не належав він до тих радних, проти котрих по облозі Львова знялась була буча на раді і запала ухвала, „żeby na potym żaden obywatel, a tem mniej urząd sprawujący, pod ciężkimi winami nie oddalał się z miasta w czasie wojny z obawą oblężenia“? (Zubrzycki, op. cit. 320). Супроти сего ми мусимо признати Зіморовичів опис різні в св. Юрі простою, тенденційною видумкою, склеєною зі звісток про спаленє Брухович, про різню на Високім замку, про козацьку наругу над кістями кн. Збараського в Збаражі і про те, що Хмельницький під Плявцями велів козакам передягати ся за Татар і кричати

¹⁾ Kochowski, Annalium Poloniae Climacter primus, Cracoviae 1683, стор. 84.

„Галла!“ щоби наполохати Поляків. Про напад козаків на св. Юр згадує перший канонік Юзефович у своїх „*Annalium urbis Leopoliensis tomus extravagans*“ (Оссол. рукоп. 124, стор. 465—466), алеж він писав уже в XVIII віці і спеціально сей опис зладив на основі вірші Зіморовича, хоч і з деякими відмінностями, котрі мають такуж саму, тоб то ніяку історичну вартість.

Так само невелику історичну вартість має й та частинна вірші, де описано облогу і штурм Високого замку. Та є тут деякі вірні уваги. Ось опис замкового безладя перед облогою:

A już pełno w kurniku ludzi było onym,
Ni strzelbą ni żywnością słusznie opatrzonym:
Byłoć w czapkach baranich drabów niemal dwieście,
Których około jatek nazbierano w mieście.
Umieli z kobył strzelać, tylko z kapitanem
Porucznik ich już dawno dyszeli za Sanem (тоб то втекли),
Przez co nierząd mógł być, jak bez pasterzów w trzodzie;
Zbiegło też tam Podzamecze i wszystko Podgrodzie!
Stało i parę działek bez kul i bez prochu,
Inszego było ze trzy tysięcy motłochu.
Wszyscy pijacy głodni, którzy miasto walki
Wytrząsali biesagi babom i kobiałki.
Miasto warty hajducy wodę szynkowali,
A drożej ją niżli miód pity przedawali.¹⁾

Зіморович навмисно громадить до замку таку велику юрбу народа, щоби потім показати страшну картину різні; на ділі ми знаємо, що крім невеличкої залоги в замку було дуже не багато людей, та вже ні в яким разі не було там жінок, дітей і хорих старців.

Ще менше історичної вірности має оповідане про облогу Львова в вірші пз. „*Burda ruska*“. І тут автор тенденційно згустив фарби описуючи козацьку різню та спустошене; ми знаємо з сучасних документів, що ніякої такої різні під Львовом 1648 р. не було. Та про те є тут деякі вірні спостереження на пр. у отсех віршах:

Nakoniec skoro trąby pokój wykrzyknęły,
Handlować obleżeńcy z kozakami jęli.
Ci im bydła, legumin dodawali, jarzyn,
(Że i jeńców przywodził na okup Tatarzyn),
A mieszczenie ich za to to dymem to parą
Częstowali, — gorzałką i tabaką szarą.
Zwłaszcza kto miał tabakę, i prędko i tanie
Wszystkiego od nich dostał nad własne mniemanie.

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 79.

Tabakę zwali duszą kozacką, a zgoła
Nie wstydał o nią prosić żaden assawoła.
Bo lubo wszystkie miało kozactwo niecnoty,
Nie miało jednak w sobie buty iieszczoty.
Woda a spleśniałemi żyli sucharami,
Koczowali nie w domach, lecz pod kotarami;
Ani przeli, że w małżach lubianych z Kaniowa
Wozili pszono, polcie, małdzyki do Lwowa.
Jakóż najwięcej u nich było ochotników
Z skoromosów, leśniczych, powozan, budników.
Nawet diegciarze brzydcy i którzy z prasolki
Żyli, mieli swe czaty i włóściańskie pułki.
Dlategoż tak komonni bojarowie w te dni
Najmniej się nie wstydzili handlować, gdy jedni
Głowy kapustne w worach do wałów nosili,
Drudzy świnię stadami na sprzedaż pędzili.
Kto się też ułakomił, a z niemi daleko
Szedł od miasta, wrócił się bez odzienia lekko;
Insi szyją śmiałości zbytnie przepłacili,
Niektórzy perekopskie pola nawiedzili.
Tak to był nieprzyjaciel srogi i oblesny:
Gadał tak jako człowiek, kąsał jak zwierz leśny.¹⁾

Досить вірний і поетичний опис пожару передмість, зроблений мабуть на підставі дневника Чеховича і реляції Кушевича-Грозваєра. Тенденційність опису видно найліпше з того, що Зіморович говорить про окуп даний Львовянами козакам. Сей окуп виносив усього 200.000 злотих, тай то дано його переважно товарами, коли тимчасом Ярема Вишневецький і пилявецькі втікачі забрали з міста 1,300.000 зл. (Zubrzycki, op. cit. 295).

Про облогу Замостя ми не маємо ніяких віршів. За те з кінця 1648 р. походять ті вірші (NN. 25 і 26), де описується руйна шляхетчини і католицтва на Україні. І нині, по 200 літах, важко читати описи тих жорстокостей, при яких батьки наші „впивалися кровю“, та не треба забувати, що війна має все і всюди свої права, а цивілізована Німеччина в часі 30-літньої війни показує образ трохи чи не більших жорстокостей і страшнішої руйни. Не забуваймо, що жорстокостями визначувалися не самі тільки козаки, що й цивілізовані Поляки вміли відмірювати своїм противникам такою самою мірою і ще й з наддатком. Пригадаємо, з якою кровожадністю князь Ярема мучив козаків, саджав на палі післанців Хмельницького, кричав катом: „Мучте їх так, аби чули, що вмирають“. Приведу приклад із Кучваревича, як уміли

¹⁾ Zimorowicze, op. cit. 87.

Поляки поводити ся з тими, кого зловили на втеці в ворожий табор. В часі збаразької облоги кн. Ярема мав 9 серпня їхати на під'їзд,

ale mu przynosi
Rusin ieden przeszkodę: dla tego nie iedzie,
Iż się był w poniedziałek sprzedał po obiedzie
Wzwyż przereczony Rusin, a drugi zaś rano;
Trzeciego gdy uciekał, od naszych poimano,
A obciawszy mu ręce, obciawszy y nogi
Przed bramę wyrzucono. Złych spraw koniec srogi.¹⁾

Тортуроване бранців, щоби висказували все, що знають про своє військо (їх для того й звали „язиками“, „dostać języka“) було тоді загальним воєнним звичаєм, а польські історики раз у раз жалують ся на те тільки, що козацькі бранці на тортурах брешуть і „хоч ти його й спали, він тобі не скаже правди“. [Ми знаємо, що Хмельницький частенько підсилав Полякам таких „язиків“, що мали на муках визнавати те, чого їх навчено і вони все сповнювали свою місію, ішли на муки і на смерть і не міняли свого слова.] Певна річ, Поляки, мірячи все своєю подвійною етичною мірою, бачили в тім тільки „chłopskie szaleństwo“. Кучваревич нутує під д. 5 липня:

Jegomość pan Podczaszy z podjazdu przychodzi,
Z którego trzech kozaków hadziackich przywodzi.
Książę Jegomość Ruski wojewoda parę
Niżyńskich przysłał tegoż dnia kozaków. Stare
I ci prawią nowiny, gdy ich w kluby wzięto,
Zmęczonym zaś nazaiutrz obom lby ucięto.

Ми вже навели вище те місце з Кучваревича, де він з доганою говорить про те, які прудкі були польські вояки мучити і брати на тортури зовсім невинних людей, котрі нічогоісїяно не знали про козаків. Вони тортурували й жінок, се побачимо далі, коли говорити мемо про заславський епізод.

Загалом події 1648 р. викликали серед польської шляхти великий упадок духа. Правда, єзуїтське вихованє не допускало до того, щоби суспільність добре застановила ся над собою і своїми хибами і подумала про їх поправу. Єзуїти гриміли на казальницях, що отся війна — кара Божа за гріхи, але квапили ся зараз додавати, що Бог покаравши грішних зараз змидуєть ся і знівечить поганий знаряд своєї кари — збунтоване хлопство. Типова з сего

¹⁾ М. Kuczwarewicz, Relacja Expedyciey Zbaraskiey, під д. 9 серпня.

погляду була проповідь Єзуїта Цецішевського, виголошена у Львові перед королем і вояками по заключеню зборівського замирення. „Nie ieden magnificius, gdy co dziecię własne, syn własny wykroczy, karząc występki jego, aby lepiej karanie uczuł, nie sam go karze ani poważniejszemu komu karanie poleca, ale zawoła iakiego Staśka або Maćka, poddanego swego; aby przy nim syna jego przechwostał. Nic to iednak u świata na aestimatiey owemu synowi pokaranemu nie szkodzi, bo Stasiak lubo bił, po staremu chłopem y Staśkiem, a syn pański lubo go bito y wybito, po staremu panem y synem pańskim“.¹⁾ Ось як будили сумління польське Єзуїти! Правда, були голоси, і ми чуємо їх у віршах, що ждали направи приватної моралі — лагідности для підданих, чистоти семейного життя, тверезости і простоти, але думка про поправу суспільних і державних інституцій або зовсім дрімала, або ледво відважувала ся проявляти себе шептом (Coś nowego pisanego), а страшенна лютість на „хлопство“, жорстокість і погорда до всего, що не шляхетське, не давали надії навіть на поправу приватної моральности. Упадок духа видно було в чім пнйшим. Серед шляхти, особливо мазовецької і великопольської, пішли розмови про те, чи не ліпше би зовсім віддати Україну козакам. „Jakosz już poczynają mówić, że z tey okaziey z Ukrainy mały był in publicum provent, prywatny tylko pożytek mieli, a my ciężar w obronie ich swobód, które na gruntach Rzeczypospolitey sadzili. Bo y poborów nawet nie dawali, ale ich sobie brali. Więc y to szepcą, że przecie kozaków lepiej mieć sąsiadami, niż Tatarów; tylko ich umieć traktować, mielibyśmy z nich od pogan zasłonę. Boć ta ich societas z Tatarami tylko dla metus nostri. Jak by się nas bać przestali, pewnieby porzucili tę ligę, z której multa incommoda cierpią. Przynoszą y insze rationes dla których życzą tę wojnę pokojem y bez szable skończyć y iusz p. Ossolińskiego żałują, któryby tego był dokazał. Zaczyn iam tak rozumiem, że albo wiecznie utracimy Ukrainę y przy niey siła ruskiego kraju, albo będziemy musieli skończyć traktatami tę wojnę“.²⁾ Хоча се писано було в 1652 р., по смерті канцлера

1) Expeditia Zborowska szczęśliwie dokończona przy obecności rycerstwa obozów zborowskiego y zbarskiego, we Lwowie w niedzielę piętnastą po świętkach na kazaniu zalecona przez X. W. Cieciszewskiego Soc. Jesu. W Warszawie 1649.

2) Coś nowego pisanego, Оссол. рукоп. 648.

Оссолінського, то автор не без причини приточив сю розмову безпосередно до вірші про чиливецьку втеку; в 1849 році настрій був уже піднятий зборівським замиренням.

Війна 1649 року в значній частині затерла те перше гнетьо вражінє. За приводом князя Яреми Поляки ставили чоло козакам, зміряли ся з ними у всіх родах бою і побачили, що можуть устояти ся. Міняєть ся характер віршів. Замість плачу, наріканя, докорів та проклять бачимо спокійне оповіданє подій, віршовані днівники і реляції. Чимало їх надруковано зараз по скінчених подіях, — з ними не сором уже було показати ся перед ширшою громадою. Та певна річ, що чимало таких віршів лишило ся й недрукованих. В нашій збірці є одна така віршована реляція збараської облоги, котру ми друкуємо не для її поетичної стійности, якої вона не має, ані для історичної вартости, котра також невелика, але як записки сучасника, як видно з усього, якогось простого шляхтича, що брав участь в тій війні і мало вдаючи ся в політичні питання і висші воєнні плани, нотував те, що бачив — число війська, назви комендантів, розміри окопів і т. и. Із друкованої реляції про сю саму облогу М. Кучваревича ми подали вже досить уступів і подамо ще дещо в примітках до нашої реляції. Третє приступне міні оповіданє про збараську облогу, Бялобоцького, досить поверхове. Бялобоцький під Збаражем не був, а правдоподібно був разом з королем під Зборовом; от тим то із збараської облоги він оповідає тільки важніші епізоди, особливо ті, що причиняють ся до прославлення любого йому Яреми Вишневецького.

Тут ми кинемо оком тільки на один епізод тої війни, що попередила збараську облогу, епізод досить характерний для того часу і для трактованя, якого він дізнав у наших істориків. Ось як оповідає сей епізод Костомаров: „Із многих тодішніх загонів вартій уваги загін Донця, що в кінці мая захопив був Заслав. Говорили, що у него була сестра чарівниця, котра вміла проповідувати будуще і чародійними примовами помагала козакам до успіхів: коли козакам грозила небезпека, вона радила не вдавати ся в битву; коли-ж їм було суджено побідити, вона сміло гарцювала верхом поперед війська. Вороже оружє довго її не брало. Та коли Фірлей почув, що Заслав захоплено і поспішив виручати місто, Донець вийшов йому на зустріч, не вважаючи на остопогу сестри. Чарівниця кричала: „Уходи, уходи! Не здержиш, брате!“ Козаки не послушали її і їх розбито. Чарівницю зловлено і покарано смертю разом з иньшою чарівницею на імя Солохою. Ся остатня готова була служити

Полякам своєю штукою і впевняла, що при її помочи вони будуть одержувати перемоги. Та Поляки не послухали її і посадили на кіл. „Видно, — говорили вони, — що її чари приносять шкоду тим, кому вона захоче помагати, бо пошкодили козакам“ (Костомаров, *op. cit.* II, 87—88). Як жерела сего епізоду Костомаров цитує „Pamiętnik o wojnach Chmielnickiego“ і Твардовського „Wojna domowa“. Загляньмо до тих жерел. Ось оповідане Твардовського:

Firlej się z Otyki

Ku Zasławiu pomykał, a mając języki
W drodze zaraz o Duńcu, że z pułkiem gromadnym
Przeciw mu występuje, podejściem chcąc zdradnym
Miasto ubiedz i tamte obwarować brzegi
Zastąpionej Horyny, prętkimi noclegi
Zemknie Kossakowskiego wprzód nań z Suchodolskim
I lekkich pięć chorągwi z wodzem Wielopolskim.
Toż sam poydzie w te tropy. Tamże w drodze urokiem
Nie dochodząc Szubryniec, gdy coś nienarokiem
Siostra mu czarownica wprzód kredensowała,
Na bachmacie harcuiąc „A uchodź!“ wołała,
„Uchodź, bracie, ne zderżysz!“ serce tak skaziła
Jako niespodziewanie w naszych naprawiła,
Że na tabor uderzą, który rozerwawszy
I stąd herszta samego w miasto wparowawszy
Korzystać wielką osiąga. Wieszcza owa wzięta
I z drugą swą Solochą towarzyszką ściętą,
Która znać Chmielnickiemu od nasłania była
I szkodliwych uroków.¹⁾

Автор „Pamiętników o wojnach kozackich za Chmielnickiego“ оповідає сей епізод ось як: „Firlej ze swoją dywizją przybył pod Zasław, gdzie usłyszał, że Duniec kozak pułkiem swoim ku niemu następuje, któremu chociaż siostra jego czarownica naradziła i posetnie wołaiąc persadowała: „Uchody, uchody, ne zderżysz, bracie!“ jednak on lekce jej waząc persawizją wyszedł obces ku naszym, ale nasi mężnie nastąpiwszy w tabor uderzyli, zdobywszy wiele nabrali, reszta (zam. herszta) samego w miasto wpędzili i onę wieszczkę złapali i кату ściąć kazali“ (стор. 30—31). Порівнюючи ці дві реляції з оповіданем Костомарова ми поперед усього мусимо запитати себе, відки взяв пок. історик ті деталі, котрих нема в его жередах, отже кінцеві слова Поляків, готовість Солохи служити Полякам і посаджене чарівниці на кіл? Нічого сего нема в цитованих

¹⁾ S. Twardowski, *Wojna domowa* 48—49.

ним жерелах, иньших він не подає, а в додатку оба подані жерела виразно говорять, що чарівницю стято а не посаджено на палъ. Так само початок оповідання Костомарова — его власна поетична прикраса, а не історія. Та придивляючи ся далі обом жерелам, з яких Костомаров узяв сей епізод ми бачимо, що „Рамієтнікі“ — недокладно зреферовані прозою вірші Твардовського (автор їх раз навіть виразно цитує Твардовского, значить, писав по р. 1681). Він недокладно реферує Твардовского, бо говорить тільки про одну чарівницю і зовсім баламутно малює початкову ситуацію: Фірлей іде під Заслав і тільки тут довідується, що Донець іде проти него; у Твардовского Фірлей ще в Олиці довідався, що Донець хоче захопити Заслав і вирушає на відсіч. Та й у самого Твардовского ся ситуація не ясна. Фірлей іде ратувати Заслав, щоби його не захопили козаки, побиває козаків у полі і наслідком того — впирає їх у місто!

Гляньмо до иньших жерел. В рукописнім творі „Opisanie woyny kozackiey, to iest buntów Chmielnickiego z namieniem różnych woien z postronnymi monarchami iak podczas, tak z okazyi tych buntów pochodzących“,¹⁾ що хоч був зложений в початку 18 віку, але котрого автор користувався очевидно добрими жерелами, читаємо про сей епізод ось що: „Firley ku Zasławiu się zbliżał. Gdy pod miasto przychodzi, spotyka go Duniec pułkownik w kilkanaście tysięcy kozaków u czerny (черні). Daie mu Firley pole, potem gdy go mocno poprze, cofa się do obozu swego przed miastem będącego. Lecz gdy u tam nasi mocno natrą, opuściwszy oboz do miasta uciekł u tam się zamknął. Nasi nie mając sposobności szturmować do miasta oboz zrabowali u dwie czarownice w nim znaleźli, których Duniec gusłów używał. Firley im łby poucinać kazał“ (op. cit. 32). Тут, як бачимо, ситуація зовсім відмінна: козаки мають у своїх руках Заслав, тільки їх табор стоїть перед містом. Вибиті з табора вони тікають до міста і Поляки не мають змоги штурмувати до них. Та будь що будь, і се свідомство пізніше; вірші сучасні з самими подіями говорять про сей епізод далеко докладнійше. Ось що оповідає про сю подію Кучваревич під днем 1 червня:

Naprzód pan Kossakowski na podiazd wychodzi,
Z którym pułk męžney idzie do utarczki młodzi

¹⁾ Оссол. рукоп. 2098, к. 22 — 78.

Pana Suchodolskiego, pułkownika cnego,
Z nimi kilka kornetów ludu dragańskiego
Pana Rozrażowskiego. Jeszcze się przybrało
Ochoczych na usługę oyczyzny nie mało.
Tym podiażdem wyciekać na Szubryńce mieli,
Lecz się z Duńcem na pierwszym spotkaniu spiknęli,
Który pułk y armatę pod Zasław prowadził,
Aby tam miasto nowe ludem swym osadził,
A osadziwszy naszym przez Horyń przeprawy
Bronił, lecz Bóg zamysły odmienił łaskawy.
Bo w pierwszym harcu siostra szczęścia próbowała
Duńcowa, która czarom wielce swym ufała.
Tey gdy się nie powiodło, krzyknęła na brata:
„Uchodź prędzey, bo cię tu pewna czeka strata”.
W tym ią ścięto. Kozaków nabawiła trwogi,
Tak że zaraz skoczyli do taboru w nogi.
Za nimi wprzód ochotnik, potym się udała
Dragania i gdy gęstym ogniem okrywała
Tabor, kozaków z niego gwałtownie wyparto,
Zbito coś na przeprawie, lecz więcej odarto.
Isć dalszym męstwa torem myśleli do sławy
Chcąc krwawey z kozakami mężnie poprzez sprawy,
Lecz dla ścisley przeprawy y ognia gęstego
Miasta się nie kusili dostawać onego,
W którym się nieprzyjaciel z taboru wyparty
Zamknąwszy broniał, aby do ostatka starty
Nie był. Nasi pobrawszy zdobycz rozmaita,
Wozy wziąwszy żywnością ładowne obfita,
Ledwie wzad do obozu ruszyli się trochę,
Kozacy z trzecią uszli z miasta, bo Sołochę,
Drugą ich czarownicę nasi załapili,
Którą potym zmęczoną na stosie spalili.
Tey gdy pytano, sama o sobie twierdziła,
Toż y inni prawili, że z Chmielnickim była
Pod Pilawcami, kędy na koniu samego
Chmiela iezdziła, będąc w kochaniu u niego.
Na mękach nie wołała, ale spała sobie;
Gdy ią palono, tylko rzekła: „Otoż tobie!”
Udaia, że w taborze było pięć tysięcy
Kozaków, inszy że sześć, inszy jeszcze więcej.
Jakożkolwiek atoli, Bóg to sam sprawował,
Że strach nieprzyjacielskie serca opanował,
Iż małą ludu garstką rozgromieni byli,
Z miasteczka obronnego w uciecz się puścili
Nam żywność zostawiwszy: iagły, słody, żyto.
W tey potyczce dziesiątek draganów zabito.¹⁾

¹⁾ M. Kuczwarewicz, Relacya Expedyciey Zbarazkiey.

Як бачимо, тут ситуація зовсім ясна, та при тім маємо ключ для зрозуміння баламуцтва Твардовського і пізнійших компіляторів. Фірлей з цілою армією 21 мая вийшов з Рівного, 22 мая став під Межиріччєм, де під військом три рази ломав ся міст. Тут перестоявши тиждень у таборі д. 29 рушив під Заслав, 30 перейшов через старий і новий Заслав і перебравши ся за Горинь на правий беріг сеї ріки вислав під'їзд далі наперед до Шубринцеь, нинішніх Шульжинцеь. Не доходячи до сего місточка, котре заняли були і укріпили козаки, польський під'їзд наскочив на Донця, що йшов на Заслав. Донцева сестра вийшла на герць з Поляками, але їй не повело ся; її вбито в герці, а своїм криком вона наполошила козаків. Ті схоронили ся до своєї табору, та відси вигнали їх Поляки і вони мусіли тікати до Шульжинцеь. В таборі крім усякої здобичі Поляки захопили стару бабу Солоху. На тортурах вона видала себе чарівницею. Що се була стара жінка, видно з того, що вона спала на муках; західно-європейські протоколи з тортурованими подають часто такі пригоди, що старі люде в тяжких і довгих муках засипали на тортурі — ослаблений, зівалий організм тратив чутливість. Зізнання тої нещасливої Солохи, що мабуть збожеволіла від страшних мук, коли на кострі говорила тільки „Отсе-ж тобі!“ — се головне а може й одинокє жерело оповідань про сей чародійський епізод.

На сьому я й кінчу свої уваги. Подані далі тексти говорять самі за себе; що було потрібно для пояснення поодиноких місць, я подавав в увагах до поодиноких віршів. Свою збірку я вважаю тільки першою пробою систематичної колекції сего рода творів і надіюсь, що ся проба дасть доказ, що їх зібране і опублікованє не лишить ся без користі і для історії і по троха також для літератури того часу.

Львів д. 14 марта 1898.

ТЕКСТИ ВІРШІВ

(переважно з рукописів XVII в.).

N. I. Wiersze kozakowi Chmielnickiemu przypisane.¹⁾

A Deo datus, Chmielnicki vocatus,
Dei flagellum, exitiale bellum
Rebellionis,
Perduellionis,
Canite Polonis!

In luxuriā nec non desidiam
Magnificorum atque rusticorum
Oppressiones,
Aggravationes,
Exactiones.

Heu, qui gemitus auditi coelitus!
Optantes bellum, penetrantes coelum,
Qui nunquam visi
Gentibusque invisi,
Polonis nisi!

Laesus igitur Deus offenditur,
Cernens ploratus, plebis ululatus,
Festa bachari
Non datur placari,
Et quidem avari.

Omnes ordines ferme unanimes
Premunt miserum populum ac clerum
Libertatibus,
Abusionibus
Sine legibus.

¹⁾ Муз. Чартор. рукоп. 143, стор. 409.

Non tam austeri Turcae sunt severi
 Et malitia contra mancipia,
 Quantum Poloni,
 Barones disconi (зам. dissoni),
 Ad luxum proni.

Bene praedictum, quod omne delictum
 In hoc punitur, in quo delinquitur.
 Bello parati
 En rustici nati,
 Duces fugati!

Summe Rex regum, dator primus legum,
 Da nobis regem, qui iniquam legem
 Hanc libertatis
 Tollat vendicatis
 Ex mancipatis!

En Schismatici, cohors Tartarici
 Necant rebelles clerum ac fideles!
 Templum cum aris
 Prostituunt haris!
 Miseriaris!

Regnare gentes tolle ambientes,
 Remove bellum, cuius dirum telum
 Sicuti sontes
 Tollit et insontes —
 Testantur fontes.

Coeli Regina, nostra Domina,
 Nos praece dulci clientulos fulci,
 Natum placare,
 Veniam praestare,
 Pacem dignare.

Vindica iam, iam Tuam iniuriam!
 A servulorum Bellona tuorum
 Interemptorum
 Religiosorum,
 Compeditorum!

Н. 2. Утиски підданих у Польщі.

Із поеми „Satyr Podgórski w roku 1654 ziawiony“.¹⁾

Byście się byli szczerze Boga bali,
 Nigdybyście się byli tak nie chwiali,
 Że tylko zginać oycyznie nie tuszy
 Nikt dobry, choć się kto żyw bronić ruszy.

¹⁾ Оссол. рукоп. 680, к. 4—6.

W iakiey że u was były święta cenie!
W kościele gadki, obmowy, szczycenie
Z dostatków, w domu o iakie zabawy
Z kuflem, z gromadą! A z tą iakie sprawy!
Vcisnąć, zedrzeć, w gąsior chłopca wsadzić.
Day czynsz! day pobór! „Panie, już iak radzić,
Nie staie głowy! Racz Waszmość wziąć rolę!
Boć mię już na niey chleb ieść zęby bołą!“
Jakoż takeście poddanych wyssali,
Że ledwie nadzy przy duszy zostali.
Krzywdy czynicie, ich dni im bierzecie,
Nawet y w święto robić im każecie,
Albo na podróż. Jeśli chłoppek czego
Dorobi się, więc wyzuć go z wszystkiego!
To wzdzy baczniejszy, a swawolnikowie
Biorą poddanym żony, córki, zdrowie.
A to słuszna li, gdy z łada przyczyny
Drzecie z ubogich chłopków wielkie winy?
Że w twoiey karczmie nędzniczek nie piie,
Niechay da winę! Coż ma pić? Pomyie!
Jeszczez nie wolno z wyrobku ciężkiego
Zażyć mu iako chce czego dobrego?
Jako z pogany zgoła poczynacie;
Że chrześcianie, na to nie dbacie.
A pewnie tak iest drogo odkupiony
Jak y ty, prędzey może bydź zbawiony.
Wieciesz, że z ręku pracy ich życie:
Ci na was robią, wy się wczasuiecie.
Czyli nie woła ten ucisk do Boga?
Czy nie dla tego ta was straszy trwoga,
Że łada chłopstwo pastwi się nad wami?
Bohaterowie, osądźcie się sami!
Co iest, że łada hultajstwo was gniecie,
A zgoła się im oprzeć nie możecie?
Poki ubodzy z stołów pańskich żyli,
Poty panowie bezpiecznemi byli;
Dziś, gdy panowie z zdzierstw żebraków żyją,
Poddani chleb im biorą, samych bią.
A wy, co Żydy za faktory macie
I przez nie wierne Boże uciążacie?
Już Żyd arendarz, sekretarz, dworzanin, —
Milszy bluźnierca wam niż chrześcianin!
Jako się tego, przebóg, nie wstydziecie!
Znać, że wy w sercu Chrystusa nie macie.
Wiedźciesz, panowie, którzy to czynicie,
Sławę, intraty y duszę zgubicie.
Bowiem karania wzgarda takowego
Pomstę wyciąga. Patrzciesz czasu tego,

Gdy Cygan, hultay, Żyd będzie rabował
I broń od boków waszych odpasował.
Sprawi to pycha y myśli nadęte
I animusze te wasze przeklęte.

N. 3. Що в Польщі було вільно, а чого не вільно?

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześć-
setnego pięćdziesiątego wtórego“.¹⁾

Tak długo (czego y pamięć iusz nie znosi) diskuruiąc o teyże
Pilawieckiey wojnie albo nie wojnie rzekł ieden:

- A. Insze rzeczy przebaczyć iak-tak, ale tego,
Wiem, [że] się nie godziła. Trzeba było skarać.²⁾
B. Karać trudno tam, kędy powszechne przestępstwo.
A. Trudno, kiedyby wszystkich, sed poena ad paucos,
Metus vero ad omnes.
B. Cosz, kiedy ci pauci
Siła za sobą ciągną, a ich „niepozwalam“
Gdy wszystko może, łąco y prawo przemoże.
A. To iusz tak wolno będzie, iako mówią, wszystko
Susque deque vertere y nogami wzgóre,
Rządy, prawo y zwierzchność wywrócić?
B. Ey, wolno!
Prawie dobrze. Na przykład na seymie każdemu
Wolno zgubić oyczyznę.
A. Jakosz to?
B. Bo wolno
Nie pozwolić obrony, nie dać mówić o niey,
Nad dobrem pospolitem mścić się swey urazy,
Pretextem prawa swoiey dopinać prywaty,
Seym zamieszać, na koniec wolno y rozerwać,
Zwłaszcza gdy całość wszystka Rzeczypospolitey
W discretiey iednego iest posła z Vpity,
I dosyć na zgubę iey ieden albo głupi
Albo zły y przewrotny, gdy go kto przekupi.
A. A gdy co seym uchwali, czy wolno nie słuchać
Ani podlegać temu?
B. Nie tylko wolno, lec
Jest to rzecz iusz zwyczajna y prawie powszechna.
Gdy podatki uchwałą, wolno ich nie oddać.
Pytać by się Mazurów w Łomzie i Rożaney,
Gdzie nie bywało nigdy podatków na pany!

¹⁾ Оссол. рукоп. 648 к. 1—28.

²⁾ Мова про вождів пилявецької втеки.

Ba bywało, bo co ich szlachta uchwalili,
To dwoie paniąteczka sobie więc zawzięli.
Nie wspominam gdzie indziej ichmościów szafarzów,
Ktorzy po wojewodztwach na to, aby było
Podskarbich więcej, to jest tym więcej — nie powiem.
A nie widzą, że złego im mniej, tem jest lepiej.
W Atenach prowadzili skarbowi złodzieia
Do sądu, co filozof obaczywszy rzecze:
„Videte, multi unum fures ducunt!“

- A. Aleć
- Ja znowu pytam przecie:
A wolnosz wziąć pieniądze na zaciąg, nie stawić
I trzeciej części?
- B. Wolno, a zwłaszcza piechoty
Niemieckiej lub draganów albo y raytarów.
- A. Ale zasług odsądzą?
- B. Ey nie, iako żywo!
- A. Pytam daley, czy wolno, kiedy hetman każe
Iść na podiazd, nie chodzić?
- B. Nie wolno. Lec wolno
Poszedszy nic nie sprawić y nieprzyiaciela
Nie szukać tam kędy iest, ale albo w prawo
Obrócić, gdy on w lewo, albo kędy zapasć
Na dni kilka, a potym wróciwszy się mowić:
„Niemasz nieprzyiaciela, zmaiączyłem pole,
Żadnym tasy nie widział, tumanu koptuie“.
- A. A gdy się nieprzyjaciel nazaiutrz pokaże,
To z tego nic?
- B. Nie rzeką y przykrego słowa.
- A. A gdy każą pod gardłem, aby język przywiódł?
- B. Rzadko tak rozkazuia, a lubo przykażą,
Przecie choć nie przywiedzies: nic, to cię nie skarżą.
- A. Ach, niestetyż, mój Boże, na taką niekarność,
Którą pewnie zginiemy, bo przez nią hetmani
Są właśnie malowani.
- B. Cosz chcesz czynić?
- A. To, że
Trzeba nie malowanych.
- B. A kędysz ich szukać?
- A. Tam, gdzie namniey pozor. Wszak prosta łacina:
Quo minime speras gurgite, piscis erit.
- B. Chyba ieżelibyś się ty chciał tego podiąć.
- A. Jusz ty sobie drwiy iak chcesz! Nie ieden nim słynie,
Co [by] mu przystoynieysza pierdzieć przy kominie
Lub michałki rachować, niż regimentować.
- B. Ey, day cię katu, nie mów!
- A. Ba, y wołać będę,
Nie tylko mówić w takim oyczyzny nieszczęściu,

N. 4. Про те, як канцлер Оссолінський підбунтував козаків.¹⁾

Sławniście byli z tym panem (кор. Владиславом) Lachowie,
 Drzeli przed wami możni monarchowie.
 Dziś lada hultaj gdzie chce, tam plondruie,
 Państwa koronne bez oporu psuie.
 Schizmatyk z ordą bez przestachu leie
 Krew katolicką. Przebóg, co się dzieie!
 Jak było lepiej na Turka się ruszyć,
 Niż taką wojną własne siły kruszyć.
 Byście w tym byli pana posłuchali,
 Tych szwanków byście byli nie uznali.
 Przewrotni ludzie bardzo go psowali,
 Którzy skrytych rad fabryki knowali:
 Z niezdolnośney pychy o to się kusili,
 Żeby oyczyste prawa odmienili.
 Wolność ich kłóła y sądy zarówno
 Panów y szlachty, — ztąd zawiści główne.
 Patrz, co szaleństwo robi z ambicyey:
 O pryncypat się starać w Germaniey,
 Wiedząc, że cesarz w Polsce nic nie rządzi.
 „Mniesz to zarówno z szarkiem prawo sądzi!
 Niech dawne prawa będą zagubione,
 Albo tytuły książęce na stronę!“
 Na co panięta gdy nie pozwoliły,
 Które się w domach książęcych zrodziły,
 Wnet kawallery iakieś wznowić chcieli, --
 To gdy im nie szło, poniechać musieli.
 Coż czynią? Zdraycom otuchy dodali,
 Kozakom, by się na nas buntowali.²⁾
 A ci już byli dosyć zaiątrzeni
 Dla commissarskich złych obchodów z niemi,
 Których im było po Kumeyskiej dano
 Tam y na Starcu gdy ich wytrzepano.
 Ale by z xiążąt sobie nie wybrali
 Kogo za herszta, snadź się tego bali.
 Wnet z Wisniowieckim króla poróżnieli,
 Za co też sami wiecznie poginęli,
 Bo z tych początków cokolwiek się stało,
 Tak wiele się krwi niewinney wylało.

¹⁾ Із поеми „Satyr Podgórski“, pars secunda. Оссол. рукоп. 680.

²⁾ На март. дописано: Ossoliński Georgius regni cancellarius inflatus eloquentiae laude affectat ambitionem. Hic cum ducibus antiquis novo principatui studet aemulatione. Dein commissarius missus in disquisitione Rumensi kosacos ad bellum seu rebellionem invitat.

Ach, ach, niestety! Trocha Rumieńskiego
Gruntu sprawiła wam tak wiele złego.
„Lecz żeby ta rzecz w sekrecie byż mogła!
Ciebie, Chmielnicki, wielka krzywda zmogła.
Pokuś z chorążym wprzód koronnym zwady,
Co potym czynić, ściągaj od nas rady.
Szwagraszkowie to nazbyt wykrzykaią
I bardzo w tey swey potędzie ufaią,
Jak by nad sobą pana mieć nie chcieli, —
Skrócić ich trzeba, bo nazbyt zhardzieli.
Jeśli postrzeżesz, że zmóźdz nie możecie,
Sasiad na pomoc Krymczuków wzowiecie“.
Nie trzeba było zdrayc pobudzać wiele,
Bo główni Lachom Ruś nieprzyjaciele.¹⁾
Dokądże idziesz, przekłeta zazdrości!
Przybrałaś sobie pychy, nieszczerości.
Patrzcie, co czyni, czego dokazała,
Kogo ta brzydka wiedma opętała!
Bóg, prawo, słuszność, oyczyzna na stronę,
By wszystko piekło wrzucić na obronę.
O marny tytuł iak się wszczęła zwada,
Widzisz, na co wyszła ta zła rada?
Patrzcie, iakiego piwa narobili
I co za chmielu do niego zażyli!
I cosz wskórali? Bóg złych źle potracił
I wiecznym ogniem ich zdrady zapłacił.
Jeśli złą śmiercią z wyroku boskiego
Ów princeps nie miał pogrzebu słusznego,
Co o swej głowie tak wiele rozumiał,
Że światem targnąć tak iako chciał umiał.²⁾
Darmopychowie! Gdzieście się podzieli,
Coście oyczyznę kiedyś mieszać chcieli!
Oni barones, oni comessowie,
Także principes y marchionowie
Zgaśli z domami; y tych Bóg wygładzi,
Bo się on pychą hardych ludzi zadzi.
Wiedźcież, co nowych tytułów szukacie,
Że się wy w Polsce korzenieć nie macie!

¹⁾ На март. Rutheni semper Polonis hostes infestissimi.

²⁾ На март. Proditores patriae Georgius Ossoliński et Cazano-vius mareschalcus male pereunt. Ossoliński repentina morte occubuit et funeris decore frustratus.

N. 5. Нагробний напис Хмельницькому.

Закінчене написаного прозою „Mnemosynon epitaphiale Bohdano Chmielniccio, Annibali, viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per paragonem utriusque collationis virtutis et vitiorum“.¹⁾

Epigraphe secundum.

Spectas Chmielniccii, dolens viator,
 Cyppum? Non obitum, ast modum doleto,
 Quod thoro aut humili perit gravato.
 Naturam lupuli et duci gerenti,
 Altum semper amanti et appetenti,
 Sors alta in trabe fata cur negavit?
 Modo illius Mazosz, sive Maslai,²⁾
 Qui Casimiro primo rebellis,
 Victus acie, altissimae arbori appensus,
 In pectore suspensam tulit inscriptionem:
 Altum appetisti, in alto habita.³⁾

N. 6. Caroli Vitsfii.

Bogdani Cosacorum Ducis peripetia.⁴⁾
 Corporis robore, animi calliditate insignis,
 Nobiles oppugnaturus, rusticos armavit.
 Inter quos nobilitatem adeptus
 Vrbes diruit, exercitus fugavit,
 Provinciarum potitus,
 Victus victor, fugatus fugator,
 Anthaei instar se prae se tulit.
 Regi rebellis a rege veniam petivit,
 Vt hac obtenta iterum deficeret.
 Tartaris, Moschis, Turcis quamvis foederatis,
 Saepenumero infidus,
 Hoc in uno verbis non fallens.
 Etsi patriae ingratus,
 Nam promissum illius excidium molitus,
 Patriam funditus evertit.
 Instabilis,
 Castra linquens claustra petiit.
 Religione nudus,
 Qua sine inquietus obiit.
 Perturbatum enim eius animum
 Nonnisi mors sedare poterat.

¹⁾ Музей Чартор. рукоп. 150, стор. 398, а також рукоп. універс. крак. 93, CCVIII, 59, к. 46.

²⁾ В скобках додано: a quo gens Mazurorum.

³⁾ На краю додано: Cromerus.

⁴⁾ Elogii di capitani illustri scritti da Lorenzo Crasso Napoletano Barone di Pianura. Venezia 1683 (Оссол. бібл. 66.391), стор. 339.

N. 7. Anagrammata quatuor regum diadema Lechiam ambitientium.¹⁾

Ad Lechitas.

Lusor chartarum quatuor vult cernere reges;
 Tu totidem numeras Lechica turba duces:
 Paniceum, rubeum, vinatum glandineumque.
 Num vinces reges dum numeras quatuor?
 O si non perdas! Lusum hunc anagrammata dicent.
 Quae ponis ludo, tu sibi Leche cave!

1. Rex paniceus sive campanarius -- Moscus, anagr.
 cos — mus.

(віршу пропускаємо)

2. Vinarius Racocius, anagr. curas cio.

(віршу пропускаємо)

3. Glandineus Suecus, anagr. ceu sus.

(віршу пропускаємо)

4. Rubeus Joannes Casimirus Sarmata, anagr. o miri
 casus inanes, sat arma.

Casimirus quatuor de regibus esto Joannes
 Sarmata, quem rubens Mars vocat esse suum.
 O miri casus inanes, quos rector Olympi
 Sedavit placide, quando sat arma feret!
 Non miri casus, sed sors variabilis haec est,
 Quae facit, ut radiant, quae ruitura forent.
 Non miros Racoci dicens, non Suece superbe,
 Nec tu Mosce canas, mox valitura ruent.
 Casibus in variis fortuna volubilis errat:
 Mox imum capiet, qui modo celsus erat.
 Non miri casus vobis sint, namque duorum
 Ipse nec Alcides vincere tela potest.
 Nondum vicistis, nondum cantate triumphum!
 Unita heri virtus fortior esse potest.
 Unica non tolerat quatuor respublica reges:
 Unus sit, cui Mars arma sat esse favet.
 O cui casus inanes, quibus, ohe! sat arma!
 Sarmata Casimirus rex Joannes erit.

5. Major regibus sive Induperator Turca, anagr. curat.

(віршу пропускаємо)

6. Filius glandinei Induperatoris Chmielnicius, anagr.
 hic mel succini.

Majori glandis socium dat lusor habendum,
 Qui vulgo dici filius esse solet.

¹⁾ Осол. рукоп. 3568, стор. 77—82.

Num quid non talis Turcae Chmielnicius haeros,
 Hic mel succini cui anagramma placet?
 Leche cave hunc ludum, quem lusor Krempa vocabit,
 Induperatoris nam vice filius est.
 Hic mel succini Chmielnicius, atque licet sit
 Rusticus, ut vulgo prodere charta solet,
 Multa tamen potis est, haeretque cuique colori
 Praevalet atque ubi pars ipse valere, valet.
 Hic mel succini Chmielnicius induperator
 Filius est regis, rusticus ante fuit.
 Ungendo hungit, pungendo rusticus ungit, —
 Hoc quondam dictum nunc Leche vera probas,
 Hic mel succini Chmielnicius, ast mel amarum,
 Succinum flammis, urse mel esca tibi.

Ad Lechitas (Lechita, anagr. hic late).

Ludebas quondam ludos, certamina Martis
 Tentavis et semper Sarmata victor eras.
 Victor eras uno sub principe sceptrum tenente,
 Hostibus externis stridor et horror eras.

(кінця не стає).

N. 8. Paszkvil łaciński na wojewodę Kisiela.¹⁾

Ne sit anguis cavete Poloni in herba,
 Ne vos Kisiel seducat per mollia verba!
 Chiioviensem adeptus est palatinum,
 Vult vafer adipisci Russiae ducatum.
 Hic ad suam cosacos incudem retrudit
 Et per illos dolosam regno famam cudit.
 Esto, nolint cosaci amplius bellare,
 Tamen ipsis indicit arma ostentare,
 Ut illa perhorrescens Polonia tota
 Ad ipsius scelestam inclinetur vota.
 Tamen pater patriae, fidelis senator
 Vult dici, cum sit plane Epheus machinator.
 Mirum sane, ter mirum, quod tam sceleratae
 Non discernuntur technae, et quo fabricatae
 Sunt authore! Credendum, fermentum vetustum
 Id causare, quod esse deberet combustum.
 At non mirum: incerto est ille formatus
 Patre: hinc uti nothus vivit fortunatus.
 Adde, quod matrem olim magnam meretricem,
 Nunc habeat monacham, sed incantatricem.

¹⁾ Michałowski J. Księga pamiętnicza, Kraków, 1864, стр. 612—613.

Адам Кисіль, київський воевода, походив із дрібної шляхти на Волині. Його батько Григорій, підстолій владимирський, був дідичем села Низкинич. Уже дослуживши ся гідности сенатора і київського воеводи Кисіль виводив свій рід від київського воеводи Святильда чи там Свентольдича, що боронив Київа супроти Болеслава Хороброго і в часі тої оборони був забитий у київській брамі. Мати його була Федора Іваницька, про котру зрештою не знаємо нічого близьшого. Батько Адамів умер коло 1630 р.; з отсего пасквіля виходило би, що його мати по смерти мужа постригла ся в монахині. Вона очевидно жила ще в пору, коли була писана отся вірша, отже 1649—1650 р. Сам Кисіль умер 3 мая 1653 р., проживши 53 літ. Що його мати вмерла недавно перед тим, свідчить віршована епітафія, викована на мармуровій плиті в низкеницькій церкві заходом вдови Адамової. Вона починаєть ся словами:

Synowcu z bratem niedawnoś mogiły
I matce sypał ze mną, mężu miły.

Брат Адамів Микола вмер у Бересті Литовським 1650 р, мабуть від ран одержаних в битві з Богуном під Винницею. Значить, мати вмерла троха пізнійше, а в таким разі і отся вірша зложена правдоподібно 1649 або 1650 р. Для життєпису Кисіля див. Ів. Новицькій, Київській воевода Адамъ Кисель) Київская Старина 1885, т. XIII і 1886, т. XIV, (826—830), Pułaski, Pierwsze lata publicznego zawođu A. Kisiela — Szkice historyczne т. I.

Н. 9. Епіграми на короля Яна Казиміра і королеву Марію Гонцагу.

I.¹⁾

Król nie umie królować, chce jednak miłować,
Ociec papierz pozwolił bratową przymować.
A kanclerz w marmurkowem szłyku dyspensuie,
Gran Duca z Ossolina buławą kieruie.
Król zawiedzie królową, bo mu urzekali
Jezuici pendentą, gdy go wyganiali.

II. Pod electią króla Jana Kazimierza.²⁾

Vderzono, słyszę, w dzwony:
Dobry będzie król z Jabłony.³⁾
A teraz mówią chłopięta:
Lepszy będzie z Nieporęta⁴⁾

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.

²⁾ Оссол. рукоп. 231, к. 219.

³⁾ На map. Carolus, bo tam stał.

⁴⁾ На map. Jan Kazimierz.

III. Владислав і Ян Казимір.¹⁾

Cny Władysławie, tyś po oycu swoim
 Nastął z radosnym y złotym pokojem.
 Nawykłeś woyny przy trzecim Zyguncie,
 Którego nie miał świat w swym horyzuncie.
 Nie zaczepiał nas poganin ogromny,
 Za ciebie milczał Rusin wiarołomny.
 Teraz, niestety, Rusin y z Tatory
 Plondruią Polskę y niszczą przez miary.
 Po Władysławie Kazimierz podaie
 Oyczyźnie rękę, spustoszone kraie
 Znowu chce dźwignąć, do czego mu Boże
 Niechay moc święta Twoia dopomoże!
 Niech buntownicy y Tatory skraca,
 A na swych miecza niechay nie obraca!

IV. Ad regem Poloniae Johanne Casimirum A. 1649.

Sive sis Jesuita, sive cardinalis,
 Sive rex Poloniae, semper tu es talis:
 Mancipium Gallorum, in aquis natabis,
 Inconstantiae filius, semper statum commutabis.²⁾

V. На втеку Яна Казимира з Польщі 1655 р.³⁾

Joannis, Casimiri captivi nepos,
 Sigismundi in captivitate nati filius,
 Ipse in Gallia captivus,
 Deinceps post contemptum rerum et fortunae fit Jesuita,
 Ex Jesuita cardinalis,
 Ex cardinali neutrum,
 Tandem rex Poloniae,
 Ex qua propter pecuniae et vitae nimium amorem cessit,
 An rediturus — sacramentum.

VI. Nagrobek królowey Jeymości.⁴⁾

Już Maryą na mary Gonzagę zagnano,
 Już królową przed króla wszech królów pozwano.
 Francya wychowała, Mantua ią dała,
 Nad dwadzieścia lat polskiem królestwem władała.

¹⁾ Із вірша „Od Lecha aż do Jana Kazimierza“ Оссол. рукоп. 22Г, стор. 83.

²⁾ Оссол. рук. 3568, стор. 129. Третій рядок починаєть ся в оригіналі зайвим словом: scilicet, а остатні слова рядків 3 і 4 мають час ливнувший: natabas і commutabas.

³⁾ Оссол. рукоп. 245, стор. 30.

⁴⁾ Оссол. рук. 245, стор. 135 – 136.

Włoskie, francuskie rządy za niey tak plużęły,
 Srebrne pasy w miedziane cale się zmienięły.
 Ludwika Newerneńska ieszcze iey tytuły,
 Ładaiaką, niewierną (далі пропуск)...
 Dwoch królów iako, żoną tak będąc bratową
 Umarła złotem rodząc electią nową.
 Buławę, łaskę temu co mir lubiał dała¹⁾
 I temu co go kaził sceptrum odiać chciała.²⁾
 Teraz iey samy z głowy śmierć koronę zdięła,
 A złota nie żywota w pologu ucięła.

VII. Двірські інтриги.³⁾

Canclerz ślepy, hetman głuchy,⁴⁾
 A przy tym francuskie muchy
 Wygnały marszałka cnego,
 Narobiły w Polsce złego.

N. 10. De vita et rebus gestis Joannis Casimiri Regis Poloniae, cardinalis, Jesuitae.⁵⁾

Finivit bellum noster Casimirus,
 Cuius progressus semper fuit mirus.
 Adfuit ipsi antiqua fortuna,
 Quae semper erit una atque una:
 Namque scelestum eius initium,
 Media mala trahunt exitium.
 Tempore cladis in regnum invectus
 Non potest diu libere electus;
 Ex cosacorum rex promotione,
 Eorum factus est irruptione.
 Dixerunt quidam eius factionis,
 Hunc esse talis resolutionis,
 Quod nisi certo esset regnaturus,
 Ad cosacorum castra est iturus.

N. 11. Panegiricon eiusdem Casimiri.⁶⁾

Mutasti statum, sed non et fortunam,
 Tulisti tecum cladem et non unam.

¹⁾ Любомірському.

²⁾ Казимирови, своєму мужеви.

³⁾ Оссол. рукоп. 197 к. 44.

⁴⁾ На марг. дописано: Mikołaj Prażmowski ślepy, Stanisław Potocki głuchy.

⁵⁾ Оссол. рукоп. 197, к. 44.

⁶⁾ Оссол. рукоп. 197, к. 44.

Patria sentit vices tuae sortis, —
En habes fructum fraternae consortis.
Lusum putabas reginam tangere,
Deum et manes fratris non timere.
Fecisti duram stulti actionem, —
Sentisne tandem maledictionem?
En exercitum prope perdidisti
Et carum corpus litro redemisti.
Quod nisi mentem sanam amisisses,
Equitum centum mille habuisses.
Natam ad arma si nobilitatem
Movisses iuxta belli qualitatem.
Sed consilia ista nefarii
Tibi dilecti sunt cancellarii!
Nam cur insane quaerebas regnare,
Cum nec bellare nec scis gubernare?
Maior haec res est, quam statum mutare,
Carcere claudi, in aquis natare.
Germanos foves et Suecos honoras,
A quibus pulsus, istos tu adoras;
Qui receperunt, contemnis Polonos, —
Id est, quod malus semper odit bonos.
Nonne debebas aciem ordinare
Et multa belli usui aptare
Notitiamque hostium tenere,
Primum minores duces eligere?
Nam semper ita fecit Vladislaus,
Cuius sacrata per saecula laus.
Sed tu, asine, nil horum fecisti
Et te et regnum in casum dedisti.
Quid nonne labem sibi innisisti,
Cum tuo mimmo Wrzędow dedisti?¹⁾
Idque in castris quia liram tangit,
Est uxor eius, quae reginam angit.
Nec viros nosti: Oszgam nos mendacem
Et levem scimus, tu putas bellacem.
Digitis tribus non solum pugnare,
Sed vix decreta potest connotare.
Sicne invitus ad fortia facta?
Sed bellum sordet tibi, placent pacta.
Sceleris tui poenas regum luit, —
Quam bene dixit, quisquis ille fuit:
Titulus tantum Casimirianus,
Animus vanus, vanus et profanus.

¹⁾ На март. Gremboszowskiemu.

Quid plura? Nos te sceptro detrudemus
Et nobis fortem regem eligemus;
Tu vero Jesu socius quid ita,
Ablato sceptro fies Jesuita.

N. 12. Sermo gementis Poloniae ad regem Casimirum.¹⁾

Infelix rex Casimire,
Cur Poloniam tam dire
Flagellas scorpionibus?

Illa te nudum, prostratum,
Jesuitam desperatum,
Mancipium Gallorum,

Exulem, vagum obiectum,
Nec habentem suum tectum
Evexit ad solium.

Illa rursus latitantem,
Prae timore vix spirantem
Extraxit e Silesia.

Magno conatu, sudore,
Effuso multo cruore
Certavit pro te cum Sueco.

Tu immemor, tu ingratus,
Tu eversor nostri status,
Strages boni publici,

Aurea nobis mutasti,
In ferrea transformasti
Saturni illa saecula.

Quae magni principes nostri,
Quorum vias tu non nosti,
Dilatarunt sanguine,

Imperium hoc auxerunt,
Templa Dei extruxerunt,
Tu evertis omnia.

Ukrainam, Livoniam,
Prussiam et Smolinsciam
Tuque successor perdis.

Te ad scelus connivente
Nec gemitus audiente
Tuorum subditorum,

¹⁾ Осол. рукоп. 230, к. 38.

Sunt sublata multa bona,
Maiorum tuorum dona,
Regiones, ecclesiae.

Nunc mos et nervum bellorum
Futurum omnium regnorum
Commertiaeque tollis.

Magnos cives Poloniae,
Murum et scuta patriae
Proscribis, iniuste iudex.

Fastidis viros gloriae,
Mimos, viros stultitiae,
Scurras et moriones,

Hos adornas, hos eyehis,
Cum his rempublicam geris,
Trudis in praecipitium.

Te regente christiani
Quantum sanguinis pagani
Effuderunt in terram!

Quot homines innocentes
Constrinxerunt ferae gentes,
Catervas competesque!

Quot castra et legiones,
Veterani et tirones
Scythico caesi ferro!

Redux ab exilio iurasti,
Res horrenda, peiorasti
Te defensurum pauperes;

At quam falsa tua vota,
Experitur fere tota
Miseranda patria,

Quam ut Nero inflammatam,
Divisam et devastatam
Semper cupis videre.

Castris tuis atque praedis
Promiscue omnes caedis,
Causa es morientium.

Sanam mentem amisisti,
Fratris uxorem duxisti
In nostram perniciem.

Haec te ducit, haec dat legem,
Creare nobis vult regem
In vita tua, miser.

Ad motum eius te geris,
Malos ornas, bonos feris,
Vxoris instrumentum.

Scythas, Cosacos armasti,
His sanguinem propinasti
Miserorum hominum.

Istis armis at non lege
Dare nobis vis pro rege
Condeum quem nolimus.

Aquilae nos sumus pulli,
Gallo serviemus nulli,
Nec execrandae Gallinae;

Liberas mentes habentes,
Regem nobis eligentes,
Quem Deus inspiraverit, —

Aurum licet ademisti
Et pauperes reddidisti,
At gladios reliquisti
Tuendae libertatis.

Hos stringemus, vibrabimus,
Fortiterque pugnabimus
Pro aris, Deo et foris.

Tu si abominas hunc thronum,
Fastidis nomen Polonum,
Vti pridem iactasti, —

Solvimus te iuramento,
Es enim magno tormento
Vniverso populo.

In Galliam te conferas
Et reginam tuam geras
Cum impuro Prasmovio
Reliquisque nebulonibus.

Deus Optime Maxime,
Procidimus humillime,
Audi planctus pauperorum!

Respice nostra vulnera,
Quae ex malitia mera
Regis nostri patimur!

Вірша написана очевидно перед смертю королеви Марії, значить найпізнійше 1666 р.

N. 13. Tryumph nieboskiej królowey Imości polskiej xiężney Mantuańskiej.¹⁾

Gdy iusz królowa polska z ciałem się rozstała
 Maria Ludovica y do nieba chciała
 W sam dzień wieczery Pańskiej, kiedy Chrystus hoynie
 Bankietuiąc sługi swe częstował przystoynie,
 Bramy strażą osadził przykazawszy srogo
 Z tego swiata nie puszczać do nieba nikogo.
 O którym interdikcie iże nie wiedziała,
 Monarchyni tak wielka w bramę kołatała.
 Natychmiast ozwie się straż. „Kto to?“ zapytali,
 Że sama iedna była, paniey nie poznali.
 Drugi raz „Co za stanu iezdeście?“ pytaią.
 Odpowie: „Królewskiego“. Wiary nie dawaia,
 Bo przy niey nie widzą królewskiej grandece,
 Apparentiey, dworu ni żadney splendece.
 I tak ią zawstydziwszy iawnie powiedzieli,
 Że my nigdy królowey paniey nie widzieli,
 Zwłaszcza polskiej, bo ta iusz dawno tu króluie
 I z królem Panem naszym dziś się bankietuie.
 Rozgniewana królowa z takiej odpowiedzi
 Rzecz: „Wnet się dowiecie, panowie sąsiedzi,
 Kto ia iezdem y co zacz! Gotowam do boiu!
 Wnet że mię tu uyrzycie we francuskim stroiu“.
 Pobieży wskok pod Mątwy na poboioviska,
 Gdzie pobitych ieszcze są świeże grobowiska.
 Zawoła głosem wielkim: „Ey kawalerowie
 Moi, wstańcie co prędzey y officerowie!
 Wszakżeście na tym placu zdrowie swe łożyli
 Za dostoięństwo nasze, ażebyśmy żyli.
 Teraz się nam gwałt dzieie, nie chcą nas do nieba
 Puścić po śmierci naszej, kędy nam potrzeba
 Za dobre sprawy nasze pospołu y z wami,
 Bośmy Polskę zniszczyli swemi fakciami,
 Do Franciey wywieźli skarby, srebro, złoto,
 Ale dla was pošlemy podskarbiego po to;
 Jeśli przy nas drugi raz odważnie staniecie,
 Wszystko to y co więcej od nas osiągniecie.
 Congratulamini mihi et congaudete mecum,
 Quia hodie vobiscum lucidas sedes accipiam“.
 Czego officiorowie z pilnością słuchaiać
 Et crimen maiestatis laesae uważaiać,
 Doboszom prędko w hębny uderzyć kazali
 A sami się zarazem do ryszunków brali.

¹⁾ Осол. рукоп. 1338, к. 29—31.

Jedni z półgłową tyło, bez ręki, bez nogi,
Atoli po francusku stał się żołnierz srogi.
Drudzy iako kapusta posiekani w sztuki
Przybrali się w fawory a konie w munsztuki,
Na głowy swe laurowe wieńce powkładali,
Żeby się zwycięzcami niebu pokazali.
Królową panią swoją otoczyli w koło,
Prowadzą z tryumphami do nieba wesoło,
W kotły ogromne białą, w trąby głośnie grają,
Owo o przyjeździe swym zdaleka znać dają.
Usłysz ten zgłęb w niebie straż, co u bram strzegła,
Wnet z tymi nowinami do Pana przybiegła.
Rzecz: „Królu niebieski, powiemyć rzecz nową,
Gadaliśmy u bramy dziś z polską królową,
Która się bydź mieniła boday nie dla tego,
Ażeby siedzieć mogła u stołu Twoiego.
Jednak królewskie szaty nie miała na sobie, —
Trudno z Tobą na gody wnieść takiey osobie.
Dopiero się przybrała, po królewsku iedzie
Z kawalkatą bogatą, woyska z sobą wiedzie”.
Słyszac Pan uśmiechał się na tę relatią,
Takową straży swojej dał deklaracją:
„Powiedzcie od nas gościom, że onych nie znamy,
Tyło ich wszystkie sprawy opisane mamy
W rejestrze, który nam tu z Polski przyniesiono,
Z czyiey przyczyny nasze świątnice gwałcono,
Jako siła krzywd ludziom ubogim czyniono,
Jako wiele excessów srogich popełniono.
Krew niewinnie rozlana od nas pomsty żąda,
Sprawiedliwość ostremi oczyma pogląda
Pokazuiąc nam palcem wszystko co się stało,
Kędy serce królowey francuskiem zostało,
A nic tam po nim było. Z sercem do nas trzeba
Każdemu, ktokolwiek chce prędko wnieść do nieba.
Zaczyn wieszerzy u nas tacy nie skosztuią,
Niechay nazad zkad przysli, a prędko wędruią.
Umieli światem, Rzeczpospolitą rządzić,
Za co nie godni teraz, iedno w piekło wtrącić.
Ale niech łaskę naszą, miłosierdzie znaią,
Niechay im na waletę angeli zagraiā.
A wy sobą bynamniey, przestrzegam, nie trwożcie,
I owszem, bramę gościom szeroko otworcie,
Żeby przecie z daleka do nieba zayrzeli,
Wieczierzaiących z nami u stołu widzieli”.

Z wielką pompą Francuzi iuż u bramy stoiac,
Czekali, a do góry wasy sobie stroiac,
Wołaiā: „Monsieur, Monsieur, aprite nobis!
Ecce reginam vestram adducimus vobis,

Quae caenam Dominicam vult gustare vestram
 Et regali solio sedere ad dextram".
 Ale skoro od straży respons odnosili,
 Pręciuchno na dół głowy z wasy powiesili.
 Angeli zatym wyszli, cieszący ich grali
 I od nieba na mil sto precz odprowadzali.
 Ten cud w zamku warszawskim straż nocna widziała
 Wielki czwartek, co króla Pana pilnowała.

Королева Марія Люїза вмерла 16 мая 1667-р., несповна в рік після кровавої битви під Монтвами (13 липця 1666 р.), де сторонники збунтованого кн. Любомірского побили сторонників королівських. Сей погром змусив Яна Казимира підписати з Москвою звітний Андрусівський договір 30 січня 1667 р. Рік по смерті королеви Ян Казимір зрік ся королівської корони (16 вересня 1668 р.). Вірша написана, як видно, швидко по смерті королеви.

N. 14. Projekt po abdykacley koronie króla Jana Kazimierza.¹⁾

D. O. M.

Lector, lege, non luge.
 Hoc apostrophe, non catastrophe
 Mirare, non moerere,
 Serenissimi Joannis Casimiri Regis Poloniae,
 Magni Ducis Lithuaniae, Russiae, etc.
 Successum, non decessum.
 Qui
 Ex serenissima invictissimaque Gustaviana familia ortus,
 Serenissimae invictissimaeque Jagellonicae familiae occasum tulit,
 Et multa pertulit:
 In Gallia carcerem,
 Inter Jesuitas languorem,
 In cardinalatu odium.
 Dein Rex Poloniae creatus,
 Quem amor erga suos principes populi poloni,
 Patris fratrisque merita coronarunt,
 Fratris uxorem duxit
 Et bella cruenta
 Cum cosacis ante inchoata
 Quoties conficit, toties excitat,
 Moschum quoties infestat, toties irritat.
 Vnde Russiae non postremas provincias
 Si non amisit, certe non possidet.
 A Carolo Gustavo rege Suecorum expulsus
 Mox a civibus Polonis generosa nobilissimaque pectora gerentibus
 Iterum gloriose introductus

¹⁾ Оссол. рукоп. 66, к. 68, варіант рукоп. 245.

Expulsis ab iisdem Suecorum copiis
 Hungarorumque¹⁾ profligatis cohortibus,
 Cosacis domitis, Moscho depresso in patriam intravit.
 Dum
 Robur regnorum, nimirum argenteam in aëream
 Transmutat monetam,
 In confoederatum exercitum e sanguine polono ortum
 Tartaros advocat,
 Civem bene meritum²⁾ sibi et patriae
 Lubomirscium injusto iudicio e patria expellit.
 In generosos cives³⁾ libertatem vindicantes
 Civile excitando bellum armis consurgit
 Et ipse debellatur.
 Scythis Russiam depopulare permisit,
 Galliae faciendo.
 Et cum quae arte et Marte impotens
 Impressa perficere nequit,
 Regno abdicat
 Die 16 Septembris anno 1668, Varsaviae.
 Recede, lector, pacem praecare.
 Civiliter mortuus.

N. 15. Злі віщувания в часі Хмельнищини.⁴⁾

Azaście przed tym nie mieli przestrogi,
 Że wisiał Pański bicz nad wami srogi?
 Już Matkiew Bożey obraży się pocą
 Krwawie y krwawe lzy z oczu swych toczą.
 Miecz na powietrzu błyska się ognisty,⁵⁾
 Pała na niebie kometa siarczysty.⁶⁾
 W koronacy pokoy Kurza Noga
 Gore, w północy budzi króla trwoga.
 Słońca, miesiąca niezwykle zaćmienia,
 Znaki na słońcu wiodą do zdumienia.
 A cosz za znaki? Kto, co znaczą, zgadnie?
 Kto na ich wykład prawdziwy napadnie?
 Duch Twój, o Boże, który gdzie chce wieje,
 Może oznaymić dziwnych twych spraw dzieje.
 Słońce przed zaściem ma krzyż wyrażony
 Na nosie, niecz po pół serca wtopiony

¹⁾ Вар. Vagatorumque

²⁾ Вар. meritissimum

³⁾ Вар. exteros fines

⁴⁾ Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссод. рукоп. 680.

⁵⁾ На марґ. дод. 1650.

⁶⁾ На марґ. додано: 1652, 19 decem.

Po lewey stronie, z ręki wypuszczone
 Po prawey iablko w czworo rozdzielone.
 Te znaki gdy się nad słońce wybiły,
 Wnet się w straszliwą miotłę odmieniły.
 Jak słońce światu to państwo świeciło,
 Ku zachodowi iuż się też skłoniło.
 Krzyż, który bywał szczytem tey korony,
 Zniżył się na nos od was znieważony.
 Przerazi serce mieczem z waszą szkoda,
 O nędzni, wewnętrzną trapiąc was niezgodą.
 To iablko, z ręki Boskiey wypuszczone,
 Na czworo będzie nędznie rozdzielone,
 Zaczym z tych krajów brzydkich zbrodni śmiecie
 Sprawiedliwości Bóg miotłą wymiecie.

**N. 16. Na pogrom Ichmościow panow hetmanów pod Korsuniem
 r. 1648.¹⁾**

Teraz, kiedybyś starożytny oney
 Wieczney sromocie y nienagrodzoney
 Mógł był zaśpiewać strapionej koronie,
 Wstawszy z pod ziemie polskiej Amphionie,
 Kiedy iey oraz wszytek kwiat przebrany
 Z obliema zginał wielkimi hetmany,
 Oraz y ziemie ukraiinne z polem
 Żarliwym wszędy kurzą się popiołem!
 Snadźby snadniejsza od nieprzyziaciela
 Ponieść szwank taki, ale nie od Chmiela,
 Śmieci wżgardzonej. Co naywięcey boli,
 To, że iusz chłopskiey bliscyśmy niewoli.
 Komu tak lekki postępek przyczytać?
 Nie trzeba się tu Apolina pytać,
 Na niebo próżno y nieszczęście złożyć:
 Nie u stołu się było na nich srożyć,
 Nie od starostów ukrzywdzonych szukać,
 Nie po Zadnieprzu y Łuhach²⁾ ich szukać,
 Skąd ięzyk tak zły! A co, o moy Boże,
 Nagrodzić kiedy szkodę tę nam może!
 Jusz że kiedy ten przedmur iest zniesiony,
 Co straszyć może od biedney korony
 Swawolę wszytką a grasującego
 Pohańca, coraz odwracającego!
 Jeszcze gdy skorzy w takie krwawe znoie
 Jakoby razem tak ciężkim oboie:

¹⁾ Осол. рукоп. 493, к. 199—200. Поп. Michałowski, Księga pamiętnicza, стр. 473—476.

²⁾ В рукоп. Łukach.

W których pokojach y szczęście plużyło,
Iusz to o ziemię wszystko uderzyło.
Zeszły z pol wszystkie co nad Bugiem plugi,
Nie obeyrzał się aż za Wisłą drugi.
Matki nieszczęsne — te się nie ukryły,
Tuląc przy piersiach dziatki swe zawyły.
Lada cień straszy, lada co się ruszy,
Nawet list z drzewa, gdy go wiatr ukruszy.
Panowie w zamkach się pozawierali
I ci, co nam tu te goście ziednali;
Drudzy w Chmieliku słysząc o poganiech
Gdzieś się tam na nich armią w Glinianiech.
Przebóg, nisz się ta większa sieć uprzedzie,
To po harapie y po wszystkim będzie!
Ono iusz w Krymie oddawna hetmani,
Woiskowi wszyscy iako parowani,
Bydło nikczemne, a czego wstyd więcej:
Pięć set ich żenie naszych pięć tysięcy.
Szczęśliwi, którzy tam zaraz polegli,
Że się niezbytey hańby tey ustrzegli,
Anisz wróciwszy pieszo się do domu
Swey niewinności sprawują się komu.
Czyli w tym iakie przedwieczne wyroki,
Czy grzech nasz sprawił y zbytek głęboki,
Kiedy buiając myślą nieba bliską
Ledwie iusz patrzym na tę ziemię niską!
Doma nie możem o swey mocy chodzić,
Przeciesz w karocy chcemy bitwę zwodzić.
Wszystkośmy złoto na nici pobrali,
Wszystkie zwierzęta z skór poodzierali.
Aż y w obozie, wszystkiey nędzy szkole,
Nie inszych wetów uyrzy kto na stole,
Tylko od cukrów y faryny złotey,
A cynamonem iusz śmierdzą namioty.
Czym żołnierzowi, gdy żołdu nie stało,
Chlebem wetuią, a przeciesz mu mało.
Przy piwie, ludzkim krwawie pełni potem,
Jakosz mu się to ma nagrodzić złotem?
Nie w tych rokoszach ani w stróynym ciele
Polacy starzy dokazali wiele.
Król prócz za kopę win nie miał do stołu,
I to z podskarbisz kiedy iadł pospołu.
Więc iako poszły na chude osoby
Teraz te pompy nasze y ozdoby!
Zdarto bławaty, a na żal im ciężki
Piłśniowe proste dano im siermieszki.
A tak cokolwiek y inne przyczyny
Daliśmy sami do takiey ruiny;

Że nas Bóg zniżył, a tym śmieciom brzytkim
 Na pośmiewisko dał przed światem wszystkim.
 Hey, w tak szerokiey y piękney koronie
 Wzdy się dziś który obierz Scypionie!
 Zdarz że to młodzi, co na imię twoie
 Przysiąże zaraz y poydzie na boie.
 Z tym co on gronem gdy podobna fala
 Przypadła na Rzym, spadł na Annibala
 I kiedy wszystkich iusz strach opanował,
 On odbieżany oyczyzny ratował.
 Zdrad swych uszedłszy iako Pollus drugi
 On, Wiszniewiecki przez okrag tak długi
 Z Zadnieprza idzie y rozwiia znaki, —
 Nie długo radzi, gdy w potrzebie takiey.
 Do niegosz, komu nie cięża rekawy,
 Jako dziś wodza Polski wszystkie sławy!
 On, zdarzy niebo, chłopstwo to ukróci
 I pierwsze imię oyczyzny swęy wróci. Amen.

N. 17. Na uciekających z pod Pilawiec.¹⁾

Wesolo graycie, kozackie fuiary,
 Rozpłoszyliście bo polskie boiary
 Nie wstępne boiem, nie żadną dzielnością,
 Dziesiątkiem kotow y ich ogromnością.
 Którym Chmielnicki przyprowił pęcherze,
 Aby wystraszył z obozu żołnierze.
 Kopę zaiaków Krzywonos do tego,
 I szturm przypuścił z taboru swojego.
 Tak wielka siela na nasze hetmany —
 Koci, zaiące biorą wszystkie pany,
 Tak commissarze, iako pułkowniki
 I nayprzednieysze usarskie setniki.
 Pierwszy Dominik, przy którym buława
 Koronna była, a z niego zła sprawa
 Wprzod się poczęła, bo z commissarzami
 Naypierwey uciekł podszyty tchorzami.
 Ostrorog drugi, a trzeci chorąży
 Prędko umyka, tusz za nimi dąży.
 Nikt się nie oparł, bo radni panowie
 Mądrze uciekli, nocni puhaczowie.
 Pierwszy commissarz brzeski wojewoda,²⁾
 Statyry dosyć y ogromna broda;
 Geniusz iego rejestra rachować,
 Szlachtę odrwiwać a wioski kupować.

¹⁾ Оссол. рукоп. 231, к. 217—219.

²⁾ На боці дописано: Szczawiński.

I Wiśniewiecki cne xiążę Jeremi,
Drugi commissarz poszedł za druhemi,
Oparł się iednak sam ieden we Lwowie,
Wielką sromotę rozbieraiąc w głowie.
Podolski, kiiowski wojewodowie —
I tym się zmięszal dobry rozum w głowie.
Nie wspomnę pana tu sędomirskiego,
Ten się bił mężnie z ludem Chmielnickiego,
Nie miał posiłku y pogubił swoje,
Sam ledwie uszedł y to aż zdiał zbroję.
Rożański, warszawski y czerski starostowie
Scieraiąc się z Chmielnickim byli przy tym łowie.
Karchowski Wielgopolak y ten sobie mężnie
Poczynal z kozakami, skoczywszy odważnie;
Tam zginął nacieraiąc na białą piechotę,
Biaąc, siekąc kozakow y krymską hołotę.
Witowski y Tarnowski, zacni Łęczycanie
Scinali tesz kozaki w ich kozackiey branie.
Nacierał y Jurkowski iako dobry żołnierz,
Trzepał dobrze paluszkiem w Krzywonosu kołnierz.
Pomogli Sieradzanie tak dobrej roboty
Nad nieszczęsny ordinans z swey własney ochoty.
A starosta krakowski wtenczas się gotował
Perorować w Warszawie y mowę formował,
Mądrą mowę z Seneki, także z Pliniusza,
Bo czytał Kallimacha y [też] Justinusa,
Chcąc pięknie w Proszkowicach prawić przed kurwami
I mądrą oratią mieć z syllogizmami.
Bo to pan bardzo mądry, pełen polityki,
Vmie swoje factie y różny praktyki
I prywatę tesz swoję w niezley ma pamięci
Sub specie publica, aby swoich rzeczy
Vdał glansownie zwykłą swoią rhetoryką,
W niwecz obraca stany, kieruie publiką.
Był tesz tam commissarzem y rodzony iego
Pan starosta sandlecki,¹⁾ nowożen do tego,
Gach raczey a nie żołnierz, zażywa bielidla,
Kamphor, piżma, perfumów, także rumienidla.
Lepiey było, nieboże, zostawać w Łęczycy
Głaszcząc swoią dameczkę po czarney spodnicy!
Rogoziński, Koniński także starostowie
Byli commissarzami, pyszni rarszkowie.
W łańcuchy y manele konie postroili,
Czego tam do kozakow sromotnie pozbyli.
Postroili się pięknie w tygrysy, lamparty,
Wszystko to cni kozacy obrócili w żarty.

¹⁾ На марг. дописано: Konstanty Lubomirski.

Wieluński y sokalski także starostowie
 Byli commissarzami obay Dinoffowie.
 Melancholik wieluński, verus Israelita,
 Intrycator sokalski, chytry Liwonita.
 Inszych zaś commissarzów — było ich tak wiele,
 Że około trzydziestu, mogą mówić śmieie —
 Zgromadzili swe woysko iako pod Jampolem,
 Prędko chcąc bydz pod samym Constantynopolem.
 Pod Pilawce stanęli wszyscy obozami,
 Bez szancow y okopow, ani tesz wałami
 Nic się nie taborzywszy, y owszem, na czele
 Sto y kilka dział mając, przy których tak wiele
 Animuszu, z którym się rozprościerali,
 Nie iak w obozie, lecz iak w giełdzie poczynali:
 Hałas, krzyki, zaloty, zbytne piiatyki,
 Invidie, rancory y różne praktyki.
 Do rady nie puszczali starego żołnierza,
 Ktoryby nie wyłożył z soboli kołnierza.
 Przyszło potym do tego, że directorowie
 Wszyscy pouciekali, iak nocni pułchaczowie;
 Armaty y namiotow, rynsztunku różnego,
 Wozów, karoc, rydwanów, zgoła od wszytkiego
 Sprośnie pouciekali. Rusin z Tatarzynem
 Dzielą się na maydanie z zdraycą Wołoszynem.
 Nie szabla to kozacka, ale grzechy nasze
 Tak ciebie rozpłoszyły, o mizerny Lasze!
 Obacz się, szlachto polska, patrz na wszytkie pany,
 Jako uciec chcą z Polski a zostać z Gdańszczany.

N. 18. Пилявецька втека.

Із поеми „Coś nowego pisanego, roku tysiąc sześćsetnego pięćdziesiątego wtórego“.¹⁾

Woynę gloszą rytmy moje,
 W której szable ani zbroie
 Ledwie co potrzeba było.
 Wszytko się tam odprawilo
 Bez strzelby, bez arkabuzów
 Bez wzajemnych nawet guzów.

Aleć powiem, gdy zaczynam,
 Tego wprzód nie przepominam,
 Jak się długo wybierali,
 Nim stroiów podostawali,
 Nim szyszaki zgotowano,
 Które z srebra znać kowano.

Zgoła to wszystko staranie
 Przez tak długie wybieranie
 Było, aby szumno, strojnie
 Popisać się na tey woynie.
 Było pono takich wiele,
 Że mniemali, że wesele
 Albo więc wiazd do Krakowa
 Będą odprawować. Owa
 Nie tak gach na gody swoje
 Sposobi się w różne stroie,
 Jako ci mili rycerze
 Krawce, afciarze, szmuklerze
 I złotniki zatrudnieli.

¹⁾ Оссол. рукоп. 648.

A gdy się tak wystroili,
To sobie wzajem mówili:
„Jak się tylko pokażemy,

To kozaków ustraszemy“.
Ba, podobno przychęcicie
I na dostatki zwabicie.

Tu ściąganie iście leniwe opiszę pełne wszelakiey sweyvoli et licentiae, kiedy wolno było to tam to sam krążyć, vagari, praedari, rapere, plondrować, zgoła (a to słowem pod czas znalezionym) rabować. Potym opiszę, iako skupiwszy się pod Gliniany szli obozem -- ty Boże wiesz, iako z porządkiem — i z hukiem, całe nocy, gdy dla złych y niezgotowanych przepraw wozy, których było więcej niż dwadzieścia dwie ście, nie mogły wcześniej przechodzić, tak dalece, że by ich mógł wszędzie bić, wszędzie znosić. Opiszę y rady commissarzów, których było więcej niż dwadzieścia, a ledwie który z nich woynę służył. Pułkownikami się poczynili galeati lepores, którzy nieprzyjaciela nie widzieli. Służyło im owo, co owo ktoś napisał: In veste aliquid mutant et in sermone et acie milites. Owo znać było w nich longae pacis mala. Duma wielka, serce małe, słów siła, wątku skąpo. Contentio et aemulatio, to by się kształtnie opisać mogło, non sine aliquo morsu, bo dalibóg trzeba tego. Niech przynamniemy żart prawdę powie y wyrzuci na oczy imbelliam, w której w sobie wzajemnie connivemus y ledwie szeptać o tym śmiemy. Aleć ja czytam, iako za przeprawą nasi pierzchnęli y iako nazajutrz uciekli.

Zawołano: „Tatarowie!“
Asz moi w nogi panowie
I kopie porzuciwszy
I ledwie szabel dobywszy
Wszyscy prawie tył podali,
Zgoła brzydko uciekali.
Osiński z te strone błota
Woła: „Takasż to ochota?
Wróc się, bogday cię zabito!
Bo cię pewnie potka y to!“
„Gib fajer!“ w tym knechtom rzecze.
„Niech ten ginie, kto uciecze!“
Lec tym strachem nic nie sprawi.
Nie ieden się przez staw pławi,
Ci przez groblą spieszo myją,
Drudzy wodę błotną piją,
A ten zasię lepiej płynie, —
Rzadko który z szablą ginie.

Na to gdy wojsko patrzyło,
Prawie na poły zadrwiał.
Tchórz obleciał naprzód panów,
Commissarzów y hetmanów:
Już y znaki te zwiniono,
Które za nami noszono;
Już coś cicho postępują,
Wzajemnie się upatrują:
Jednąż myślą, ale tałą,

Pilne oko na się mają.
W nocy ieszcze wieść płonnego
Strachu przyszła z Połonnego,
Że są pewni Tatarowie,
Których liczbę ieden powie
Kiedy namniemy sto tysięcy,
A drugi lże ieszcze więcej.
Trwoga rośnie, w tym hetmani,
Widząc, że ich każdy gani,
„Zwołać — rzeką -- nie zawadzi
Commissarzów, niechay radzi
Kto lepiej nad nas rozumie,
Albo raczy tylko umie
Discuować! Obaczemy
Wnet, co w tym razie umiemy“.
Którą radę gdy zaczęli,
Wszyscy obóz naganieli
I w tym zgodne zdanie dali,
By żołnierze uciekali.
Bo, lub słowem pokrywali
I „odwodem“ nazywali,
Jednak właśnie w samey rzeczy
Wszech była myśl o ucieczy.
Mówią: „Pod Constantynowem
Obozem staniemy nowem,
I tam dopiero uznamy,
Co wzdzy daley czynić mamy“.

Lec iak się z mieysca ruszyli,
 Zaraz się mieszać poczęli.
 A tak uznawszy to iawnie,
 Że uchodzić trudno sprawnie,
 Konie iuczyć poczynali,
 A szepcąc na się patrzeni.
 Teschno paniąt narzekali,
 Myśl iuż wszyscy w drodze mają:
 Radby drugi mknął nieznacznie,
 Tylko czeka, że kto zacznie.
 Aleć długo się widziało
 Czekać wszystkich, gdyż zmierzchało.
 Moy w drodze! Tu mi rzeką:
 „Mianuy, dziecię, bo ucieką
 Prędzey, potym tę sromotę
 Nie wezmą za złą robotę“.
 Lubo bym chciał, trudno wiedzieć,
 A wiedząc trudno powiedzieć.
 Prawdę królowi mówimy,
 Sobie tylko przebaczymy.
 Więc każdy plotł y powiadał,
 Jeden: „Gdy zmrok twardy padał,
 Jam dopiero“. Drugi zaśię
 Mówi: „A ia w owym czasie,
 Gdy iusz wodzowie pierzchnęli
 I wszyscy się rozwinęli“.
 Trzeci prawi: „Jusz świtało“,
 Czwarty: „Jusz się rozedniało“.

*

Petrzykowski, cny Mazurze,
 Przy twey sławney cynozurze
 Albo raczey gwiazdzie ciemney
 Zrodzony, ty potaiemney
 Rzeczy nie chcey cierpieć daley,
 Pozwyj tych, co uciekali!
 Milczysz? Znać, że cię to boli,
 Tylko panom twoim gwoli.

Wracając się do zaczętey
 Powieści, kiedy z panięty
 Pierzchnęło ludzi nie mało,
 Drugim się czekać nie chciało.
 Twardym mrokiem się skupili,
 Trzey wodzowie gdzie tesz byli,
 Pułkownicy, commissarze,
 Więc co przednieysi uszarze,
 Ba, y panowie, co chcieli
 Dowodzić, wtenczas zekpieli.
 Z tąd stanęła prędko rada,

A zaprawdę, że nielada.
 Mówi ieden, że „Zginiemy,
 Gdzie woyska nie uwiedziemy.
 A tak y dnia nie czekaymy,
 Kommunikiem uciekaymy!“
 Milczą drudzy, a milczenie
 Jest im zgodne zezwolenie.
 Nic nie dbaia na sromotę,
 Tylko ieden, że „Piechotę —
 Powiedział — pewnie zgubiemy
 I armatę utraciemy“.
 Ale drugi, co wotować
 Lepiey umiał, niż wojować,
 Odpowiedział: „Mnieysza strata
 Oyczyźnie wszytką armatą
 I zguba woyska pieszego,
 Niż krwie stanu szlacheckiego“.
 To tak Radzieiowski radził,
 O co się zaś potym wadził,
 I brodę targał iednemu,
 A zaś powiedział drugiemu,
 Że to iest adulterina
 Powieść. Lec przecie przyczyna
 Nie ztąd, bo nie trzeba było
 Zgadzać się na tak złe dzieło.
 I długi głos tylo mocy
 Nie miał mieć, bo woysko w nocy
 Z iego rady uciekało,
 Znać, że się tak wszytkim zdało.
 A także nasz pan Bayluza
 Lękaiać się y sam guza
 Prowadzić ich obiecuie
 I przed wszytkimi przodkuie.
 Wszytkim hałas daie puchu
 Właśnie tak, iako gdy: hu-hu!
 Zwycie na wilki wołaią,
 Gdy przede psy uciekaią.
 Za nowym regimentarze
 Wodzem, z nimi commissarze
 Jadą spieszo y panowie,
 Waleczni bohaterowie.
 Jedzie rycerstwo co żywo,
 Niemcy, dragani — nie dziwo,
 Gonia wodzów, pułkowników,
 Rothmistrzów y poruczników.
 Vchodząc siłę szęptali
 Do siebie, bowiem niemniali,
 Że za nami Tatarowie.
 Jak się kto głosem ozowie,

Trwoga, boiaźń y strach srogi
Przyprawia skrzydła do nogi.
Kto by krzyknął: hała, hała!
Dusza by go odbieżała.

Nie cięży brzuch ani sadło,
Choć się cały dzień nie iadło,
Ani spało przez dwie nocy,
Dosyć iest sił, dosyć mocy.
I ten zasie panicz chudy,
Żenie, tak osędniał udy,
Pędzi skoczno albo leci.
A za niemi kłosać-trzeci
Mówi: „Ręka nas dotknęła
Pańska y rozum odieła“ —
Jak to więc zawsze mówimy,
Kiedy co sami pokpiemy.
Więc za nimi tymże torem
Oraz z induperatorem
Icarus za factorem
Leci w kompaniey z onym,
Jako wiecie wszyscy, panem,
Co się gniewał, że hetmanem
Nie był. „Jam — przy — nie uciekał“.
Ey, nie, tylkoś nie umykał
Spieszno! Ba, zgola żadnego
Nie było tak odważnego.
Więc na zły rząd narzekali
Cisz, co wspólnie uciekali.
Stanąć było samym, ani
Vchodzić, chociaż hetmani
Vciekali, lecz chamować
Woysko y regimentować!
Aleć woleli do Lwowa
Raczej niż do Constantinowa.
A tam prędko poiachawszy
I do koła się zwolawszy

Poczęli różnie wotować,
Jako oyczynę ratować.
„Bo wszyscy (mówią) zginiemy,
Jeśli się nie zaciągniemy.
Ale trudno bez pieniędzy,
Kiedy żołnierz w takiej nędzy,
Zaczym trzeba gotowego
Żołdu dla woyska nowego“.
To gdy rzekli — o mój Panie!
W jakim tam strachu Ormianie,
Xięża, mieszczenie z kupcami!
„Co się będzie działo z nami?“
Grabianka lub przestrzeżony
Przecie został pograbiony.
Szturm do sklepów uradzili
I tę odwagę zlecili
Łomzie cnemu. Więc potężnie
Uderzył y dobył mężnie
Kilka zamków y zdobyczy
Dostał, którą zaraz liczy
Między pany. Narzekali
Ci, którym wszystko pobrali,
Lec ich pewnie upewniali,
Że wkrótce odebrać mają.
Tak tedy na zaciąg quidem
Wzięli ad publicam fldem,
Lec się in rem obróciło
Privatam, bowiem nie było
O czym iechać do Warszawy,
Gdzie pilne wabiły sprawy.
A co sobie gwałtem wzięli,
Myśmy wszystko popłacieli.
Instygator mowi: „A tus
(Mazurowi), peculatus!“
A ciebie wieża w Lublinie,
Vpewniam, wkrótce nie minie.

A. To masz moje fragmentum woyny Pilawieckiey.
Powiedz że, czyli każesz dokończyć?

B. Nie tylko

Radzę, ale y proszę, mój kochany bracie:

Dokończ, a dokończywszy poday między ludzi.

Niech się przynajmniej wstydzą, co nam wstyd y hańbę

W oczach wszystkiego świata bezecznie sprawili,

A podobno tymczasem wiecznie Ruś zgubili.

Bo ztąd początek złego, ztąd upadły siły

Wszystkie oraz, które w nas do ratunku były

Oczyzny. Smiele rzekę, że skrzydła rozpięte
Orla polskiego iednym nieszczęściem obcięte.
Żład nieprzyjaciel serce wziął, myśmy stracili,
A Tatarów na włosy tym samym zwabili.

**N. 19. Żaloszny lament na rozproszone woyska pod Piławcami
1648 die 12 7-bris.¹⁾**

We łzach oyczyzny umocniwszy pioro
Słucham, co powiesz helikońska córo.
Czyli cięszkiemu składaiąc żalowi
Dasz co napisać późnemu wiekowi.
Sarmacki orzeł przedtym niezwalczony
Oyczyste swoje gdziesz w dalekie strony
Gniazdo wyściela, a prožen nadzieie
Z orlęty w cudze wynosi się knieie.
Brzytką ucieczką co żywo uchodzi;
Pieni się Wisła od promow y łodzi;
Leda wiatr wionie na serca lęgliwe,
Obumieraią z strachu ledwo żywe.
Polskie rycerstwo pomiotawszy broni
W rozsypkę idzie, choć go nikt nie goni,
Rzuca po drogach drzewca nieskruszone,
Rzuca y piki orężem nietknione.
Wstydzi się Wulkan daremny roboty:
Prožno w ognistej Etnie psował młoty
Z twardych bułatow na Piławskie boie
Odkowywaiąc szyszaki y zbroie.
Wstydzi się sława, chociaj polskie dzieła
Przedtym wszytkiemu światu ogłosiła;
Vciekaiącym drogę zastępuie,
A tym żaloszna słowem ich strofuie:
„To li wam waszy cnotliwi przodkowie
Męstwo podali, o zli potomkowie?
Tę li wam sławę oni zostawili,
Którąście teraz tak marnie stracili?
Przez nich nabyty mężnym boiem chwały
Błade tureckie łuny się lękały,
A rycerz nagi, świadom polskiej broni
Dodawał ostrog (sic!) pierzchliwej koniowi.
Oni swym męstwem szerokie granice
Polskie rozwiedły odtąd, gdzie krynice
Swe bystre toczą Dunaiove wody
Aż po Bałtyckie nieprzebyte brody.
Wy zas od cnoty ich się wyrodzili,
Wiele prowincyi wkrótce utracili.

¹⁾ Оссол. рукоп. 221, стор 99—101.

Lecz y ostatka nie myślicie bronić,
 Raczey pytaiąc, gdzie by się uchronić.
 Dokąd że się wzdy boiażliwi macie?
 Czyli gdzie indziey oyczyzny szukacie?
 Tey ieśli bronić, o nędzni, nie chcecie,
 Inszey pod słońcem pewnie nie znajdziecie.
 Sąsiedzi w koło, przyiaciół nie wiele,
 Zewsząd się zdrada y nienawiść sciele,
 Czekaia tylko koždy swey pogody,
 Zewsząd, gdzie poyrzysz, niechętnie narody.
 Ztąd rozbratany Niemiec w oczy zmierza,
 Z owąd niewierny nie strzyma przymierza
 Moskwicin, Tatry nieprzebyte z boku,
 A z tyłu w krwawym Mars brodzi potoku.
 Ey czy nie lepi tey oyczyzny bronić
 I onę swemi piersiami zasłonić,
 Nizli pod iarzmem, pozbywszy wolności,
 Wiecznie narzekać na swe niedbałości?
 Czyli nie lepi, poki na swobodzie,
 Obronną ręką, Sarmacki narodzie,
 Zawziąwszy serca znowu na koń siadać,
 A ostrą bronią w mężnym boiu władać?
 Nawracay prętkie, polski mężu, nogi,
 A tak sromotney odrzekay się drogi!
 Kto wie, że znowu przez odważne sprawy
 Swey utraconey powetuiesz sławy.
 Nie strzyma tego gruby Rusnak męstwa
 I pierwszego cię nabawi zwycięstwa.
 Chciey tylko z nieba żadaiąc pomocy
 Nieprzyiacielskiej zastawić się mocy!“

N. 20. Pieśń żałośna

po rozproszeniu woyska pod Piławcami bendącego
 in anno 1648, die 12 septembris.¹⁾

Nieszczęsne czasy ku nam następuia,
 Gniew Pański za grzech iawnie pokazuią:
 W koronie Polski straszliwa nowina —
 Czyiaż to winą? —

Twoia, grzeszniku acz bezbożny, twoia!
 Niema y dobry dla ciebie pokoia.
 Kościoły Pańskie są opustoszone,
 Ziemią wzruszone.

¹⁾ Осол. рук. 221, стор. 49 – 51.

W trwodze kapłani y ludzie pobożni,
 Szyrzą się codzien poganie bezbożni,
 Rozlewów mamy krwie na wszystkie strony,
 Niemasz obrony.

Cnych kawalerów potęga ustaie,
 W niewolą wieczną każdy się poddaie;
 Brzytki bisurman z tego triumfuie,
 Pęta gotuie.

Krzyczą panienki, płaczą synaczkowie:
 Przy piersiach matek postradały zdrowie,
 Łzami y ze krwią zatopiły progi, —
 Ach żalu srogi!

Pędzą do ordy stany rozmaite—
 I też korzyści wielkie y obfite;
 Niektóre w biegu tyrańskim ustały
 I żyć przestały.

Czegosz się daley za grzechem spodziewać?
 Drogość nastanie, od głodu umierać;
 To woyna często za sobą przynosi,
 Powietrze głosi.

Dokąd uciecze Polska utrapiona,
 Znacznie od Boga za grzech nawiedzona?
 Wołay do Panny przeczystey pomocy
 We dnie y w nocy!

Zorzo niebieska, przeczysta, Panienko,
 Zdrowia ludzkiego zaranna iutrzenko,
 Racz gniew chamować Synaczka twoiego
 Zagniewanego!

Doday ratunku polskiemu królowi!
 Serce, potęgę day Kazimierzowi,
 Aby poganie we wstydzie zostali,
 Nas zaniechali.

Day senatorom pomoc, zdrową radę,
 Nieprzyjacielską potłum chciwą zdradę!
 Do ciebie, Panno, nabożnie wołamy,
 Ciebie wzywamy.

Zemści się krzywdy kościoła Bożego,
 Nieprzyjaciela pogrom zuchwałego,
 Niech chwała Syna twego wiecznie słyńie,
 Niech nie zaginie.

N. 21. Sedes triumphalis.

*Na przyjazd Jaśnie Oświeconego Xięcia Imci Dominika Zastawskiego,
hetmana korony.¹⁾*

Witay, zacny rycerzu, mężny boiowniku,
Straszny hetmanie, xiążę Dominiku!
Witay, znaczny zwycięzco y triumphatorze
Sławy pełen! Dzieła któż takie słać może?
Niepodobna zamilczeć, by też w czym pomylić;
Ja stosując dzieła twe muszę się tu silić.

Po mężnym Potockim w niewolę zabranym
Pytała się Korona, kogo by hetmanem
Tymczasem obrać. Walecznego xięcia, ruskiego
Woiewody, nie było, szukano inszego.
Ciebie, prześwietne xiążę, za zdaniem, któremu
Daleś sto, i drugiemu tysiąc, ku wielkiemu
Wezwano urzędowi, wrzkomo z tych respektów,
Abyś woyska przyczynił i inszych dostatków.
A tego, iżeś tchórzem, nie konsyderowano.
Żal się Boże, żeć tego kiedyś pozwolono!
Pokazałeś był wprawdzie animusz hetmański
W onym liście pisany — znać, że był nie Pański;
Praktycy to pisali, oni hetmanili,
Ci tesz i twoią sławę w niwecz obrócili.

Lepiej było we Lwowie podużki pilnować,
A tak wielkiego dzieła się nie podeymować.
Zapłaciłeś tak drogo nie pieniężną sławę,
Ale zgubiłeś oraz wiecznie i buławę.
Nie dziw, boś Ormianki w obozie piastował
I ich bardziej niżeli buławę szanował.
W iedney była buława i twa żona cenie;
Wakowało oboie, a insze na łonie
Twym siadały dziewczęta, a woysko bez pana:
Ach, takiego kpa nigdy nie miało hetmana!
A byłoż to na świecie kiedy u Polaków,
Aby mieli uciekać? Ani to u żaków!
Ty nayspierwszy w kronikach wstydem Polski będziesz;
Iżeś uciekł bez wstydu, już tego nie zbędziesz.
Poki domu na świecie twego odrobina,
Ta trwać będzie ucieczki sarmackiey nowina.

¹⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 143 (Teki Naruszewicza) стор. 115.

A żeś stracił Polakom niezdobytą sławę
 Uciekając, bez wstydu rzuciwszy buławę,
 Za nagrodę godzienieś pala kończatego,
 Pod plugawym złoczyńców tronem wkoпанego.
 Niechay kto chce piastuie kiepską twoią sprawę,
 Ja to mówię, żeś ty kiep, boś zgubił buławę.
 Siedź drugi raz w kacie, bałamucie!

N. 22. Justifikacya xięcia Dominika Zasławskiego, hetmana koronnego.¹⁾

Hetmanem byłem tylko z imienia samego,
 Nie rzeczą, z rozkazu obranym waszego.
 Trzech nas równie buławą wrzekomo rządziło,
 A pięćdziesiąt radami z nami hetmaniło.
 Mniejszą liczbą w rycerskim kole zasiadacie,
 A zgoda, choć iednego directora macie.
 Zkąd każdy uważ, że mnie li przyczyna,
 Że tak wielka polskiego żołnierza drużyna
 W rozsypkę się udała? Nie ieden tam rządził,
 Nie dziw się też, iż hetman w takim rządzie zbłądził.
 Kto tu tedy winniejszy, niechay się osądzi:
 Czy który był bez władzy, czy ten który rządzi?
 Kto mię zatym w kronikach opisywać będzie,
 Niechay wszystkim oznaymi o spólnym wprzód błędzie,
 Ani karteluszymi niechay żaden sławy
 Nie maże, by snadź ze psy nie szczekał pod ławy.

N. 23. Епіграми на кн. Домініка Заславського.

I. Epigramma.²⁾

Rozgniewał się na Polskę Mars pod Pilawcami,
 Dał samopał y saidak Ordzie z kozakami.
 Rzekł zatem: „Dotąd ia Polakom folgował,
 Dotądem sam ich vfce w potrzebie szykował,
 Dotąd przy mężnych sercach y dzielnych hetmanach
 Polerowali bronie krwią w pogańskich ranach.
 Ale skoro takiego obrali hetmana,
 Co kpa w boiu zażyć chce miasto kalkaną,
 Z p....k buławę miasto koronney piastuie,
 U Ormianki na ławie szyki sztafieruie,
 Tak zaraz Mars na stronę, kiedy gach hetmani,
 Tam prędzey nisz Tatarzyn dobywa broni“.

¹⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукопис 143, стор. 117.

²⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 100 v.

II. Aliud.¹⁾

Miałeś Pogonią kleynot, przodkow twoich dzieło,
Lecz cię tego niewieście serce pozbawiło,
Boś nie gonił, uciekles od samey buławy
Z Ormianką do wiewiorki, czasemś tchórz prawy.
Dziw, że widać w zarazach teras sympatyie,
Że od kozakow tchorza wiewiorka zakrytie.

III. Aliud.²⁾

Nie chciałeś psować czerni dla swoiey prywaty,
Bałeś się ukrainney uszczerbić intraty.
Mówiłeś: „Folguję im! Jakbyśmy ich zbili,
Coż by nam za poddani włości zarobili?”
A kozacy: „Oto kniaź ne chceżet nas byty,
Nusz my jecho! A taki ne budem robyty”.

IV. Obmowa xięcia.³⁾

Kiep Dominik uczynił obmowę takową,
Żem ia musiał uciekać, chociażem był głową.
Nie kpi, bracie, chodześ kiep! Jeszcze nie slychana,
Żeby mieli Polacy uciec od hetmana.
Bys był głową, wszyscy by za tobą chodzili,
Ale żeś kiep, dla tego wszyscy cię gonili.

V. Scomma na xiążęcia Dominika,

*Woiewodę Sędomirskiego po przegranej bitwie y straconym d. 23
Septem. 1648 obozie pod Pilawcami Bohdana Chmiela.⁴⁾*

Dominik skomką leżył,
Kozak do nioho bieżył.
„Leżyty tobi, kniaziu, ne woiowały,
Ne budesz byty kozaki, moie braty, —
Hoi, ne budesz, panyszczе bez sercia, hołowy!
Werny sie do domu z Lachy, kolis zdrowy.
Poznaite sudy Boha swiatoho, Lachowie:
Hde sława wasza, dostatki y hetmanowie?
Kozak ubohy teper biżył woiowały.
Pokinte swą wołą, a mieite nas za braty.
Teper budet harast, poidemo na pohany,
Wybiemo wsze. szco tylko iest bisurmany”.

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 101 г.

²⁾ Там же.

³⁾ Там же.

⁴⁾ Музей Чарторийських у Кракові, рукоп. 379, стор. 33.

N. 24. Nagrobek xiążeciu Dominikowi

wierszem polskim opisany.¹⁾

Tu Dominik Zasławski, xiążę na Ostrogu
 I hrabia na Tarnowie, a w oyczystym progu
 Senator, wojewoda Sandomirskiej ziemie,
 Także łucki starosta, między przednieyszymi
 Człeka wielkiej godności, Jana Ostrowskiego,
 Xiążęcia, kasztelana także krakowskiego
 Wnuk, dziedzic nie tak cnoty albo przysłoiności,
 Jako iego fortuny y tesz maiętności.
 Jakich by miał rodziców, domyslić się snadnie:
 Nie daleko iablōni y iablko upadnie.
 Jego żywot y młodość w dostatku, pieszczocie;
 Niczem myśli nie bawił, tylko o niecnocie.
 Pod tytułem przezacnych nauk wyzwolonych
 W Krakowie brał ćwiczenie w roskoszach pieszczonych.
 Skąd tesz stał się leniwy, gnuśny, niewstydlivy.
 Więc nie będąc młodzięncem począł małżonkować.
 Nie chcąc nic dla oyczyzny prace podeymować;
 A nawet odstąpiwszy swoiey Ligęzianki
 W obcych kraiach smakował sobie kurtezanki.
 Od których powróciwszy z tamtych obcych włości,
 Nic z sobą stamtąd nie wziął krom pożądliwości,
 Ktoremi cne małżestwo sromotnie oszpecil
 I podciwā swā damę haniebnie zaszcpecil.
 Potem doszedszy wieku męża doyrzałego
 Tam tytuł wojewody wziął Sandomirskiego,
 Ktorego nie z postępkuw ani mądry rady
 Dostał, lec z pochlepców swych obłudney zdrady,
 Ktorzy na stroy, dostatki y czeladzi wiele
 Patrząc sprawili iemu z godnością wesele.
 W ciężkim razie oyczyzny z Chmielnickiem Bohdanem,
 Kozaków Zaporoskich zdraycā y hetmanem,
 Nie żołnierz, ale pieszczoch, do rządów pokwapil,
 Przed kiem innem godnieyszem buławę ułapil.
 I z rāk nieprzyiacielskich, z woyskiem postąpiwszy,
 Wziął Konstantinow mężnie, z niskiem się nie biwszy.
 A potem pod Pilawce przyszedłszy ochotnie,
 Widząc nieprzyiaciela uciekał sromotnie.
 Rotmistrzem do potrzeby u wszystkich się sławil,
 Woysko nieprzyaciolom przez rządu zostawil.
 Rycerstwo opuszczone przywiodł do utraty,
 Nieprzyaciolom naszym przyczynil intraty:
 Armatę iem kowanā wszytkā zostawiwszy,
 A oyczyznę z ozdoby wszelkiej obnażywszy

¹⁾ Осодл. рукоп. 230, к. 100.

Zgubił ią. Ach, niestety! sromoty nabawił,
[1] narod wszytek polski we wstydzie zostawił.
Tu leży na tem mieyscu z okrutną niesławą,
Bo uciekł z pod Pilawiec z hetmańską buławą --
Boday był nigdy nie żył z takową złą sprawą!

Є се вільний польський переклад латинської сатиричної епітафії, що знаходить ся в тім самім рукописі к. 102 і з котрої ми тут подаємо тільки кінцеві рядки, що доторкають ся пилявецької битви.

Epitaphium Ducis Dominici.¹⁾

(Початок пропускаємо).

Tandem penditante patria contra rebellum Chmielnicium
Cosacorum Zaporoviensium ducem
Prius imperator quam miles, stula favoris factus,
Cum splendido et numeroso exercitu progressus
Constantinorum oppidum ab hoste interceptum recepit,
Postea prosequens victoriam ad Pilavce venit,
Hostem vidit et fugit,
Primus fugentium imperator,
Exercitum sine duce reliquit,
Milites ad inopiam redegit,
Hostem praeda ditavit,
Eidem apparatus bellicum tradidit,
Poloniam omni decore spoliavit,
Rempublicam perdidit.
Quid amplius?
Hic quiescit.
Domine, Domine!
Vtinam non vixisset! Amen.

N. 25. Плач над зруйнованою Україною 1648 р.

Кінцевий уступ вірша „Głos sławy królów polskich“.²⁾

Nie tak są straszne Astreyskie płomienie,
Nie tak Wezuwiove okrutne kamienie,
Jak te, które zaćmiły kozackich woysk chmury
Polskę nagle, której się żyzne pola, mury
Krwia iako deżdem zlały, gdy swe wszystkie siły
Zaiadłe iędze z piekła na nią wysadziły,
Pobudziwszy Bohdana na krew Chmielnickiego,
Krzywonosów, Pułtora-Kożucha ciężkiego,

¹⁾ Оссол. рукоп. 230, к. 102.

²⁾ Оссол. рукоп. 723, к. 99—106.

Innych tak wiele z czernią, z rozpuszczonym gminem,
 Z dzielnym y wiatronogim oraz Tatarzynem.
 O czasy bólów pełne, w polskiej krwi splamione,
 Z szczęśliwości na on czas lubych wyniszczone!
 Straciliście hetmany z woyski, które ściany
 Pilnowały kwarciane, iako niósł podany
 Z dawna zwyczaj, zkąd gdy się na boie zaprawił,
 Pod Pilawcami zasię swą furią sławił.
 Odwagę mając w mnóstwie wielkim zasadzoną,
 Gdzie ucisnął moc naszych, a potem strapioną
 Oyczynę srogi zalał krwawemi potopy,
 Składaiąc cięte ludzkie właśnie iako snopy.
 Niemasz kąta żadnego, kędyby tyrańskie
 Kopyto nie zapadło w niwy chrześcijańskie.
 Wszerz, w dłuż, w okrąg y w poprzeg złość swą zapuścili,
 Zamki, włości budowne w niwecz spustoszyli.
 Nie obaczysz wsi całej w państwie, okolicy,
 Wszędzie okropne pustki, wielkie przy granicy
 W popiół poszły kościoły, niemasz biedney szopy,
 Zmęczony lud, a drudzy zabrani y z chłopcy
 Do więzienia, innych zaś wyciął szabłą swoją
 Nieprzyiaciel, że dwory iak straszdyła stoią.
 Stada nieprzeliczone, dostatki zabrane,
 Szlachta, cne heroiny, panny powiązane,
 Niesteytisz, obumarłe, ciężko narzekają,
 Gdy po sobie w nieszczęściu coraz poglądaia.
 Które się za boginie kiedyś w domach miały,
 Teraz w szaraczkach grubych nieiako zdrętwiały.
 Rumiana twarz pobladła, iuż warkocz nie kręty,
 Kształt subtelniuchny piersi nie kryje opięty,
 Nie lęką szyje perły ni z kruścu robiony
 Łańcuch ów drogokupny, często zawierszony,
 Ni kanak szmaragdowy sztucznie brukowany,
 Ni manele, klejnoty często na przemianę
 Zażywane, farbiczki ni-nac się nie godzą,
 Kiedy lata więdnieią y marnie uchodzą.

N. 26. Pieśń o kozackiej wojnie anno 1648,

*która trwała od roku wzwyż mianowanego do terażniejszego 1659 trwa.
 Ta pociągnęła Tatarów, Moskwę, Szwedów, Węgrów, co podobno na-
 robiła kawaleria sive ordo equestris niżej opisany.¹⁾*

Wszechmogący Panie miły,
 Day, byśmy szczęśliwi byli

Po tak wielkiem zatrwożeniu
 I po nieszczęsnym zburzeniu

¹⁾ Оссоп. рукоп. 198, к. 325—327.

Vkrainy y Podola!
 Niechay będzie twoia wola.
 Po żalobie day radości,
 Panie Boże z wysokości!
 Po frasunkach, także smutku,
 Day przyść do pierwszego skutku
 Naszey rzeczypospolitey,
 Gdyż iuż iest król znamienity
 Kazimierz, polski królewic,
 Szwedzki y Vandalski dziedzic.
 O iak wiele Polska straciła,
 Gdy króla pana pozbyła!
 Nieprzyjacieli z każdej strony
 Brał się do polskiej korony:
 Tatarzy y też kozacy,
 Chmiel z Krzywonošem holacy,
 Chłopi prości, grotownicy,
 Z miast, wsi — pies na głowę wszyscy,
 Jak się srodze zbuntowali,
 Zaraz swych panow ścinałi,
 Żony y córki gwałcili,
 Zatym kościoły burzyli,
 Miasta y wsi pustoszyli.
 Zrobiwszy tak niecnót wiele
 Postępują dalej śmieie,
 Ogniem, szabłą drogę ścielą,
 W niewolą zadawszy wielu
 Tak złemu Tatarzynowi
 Jako też y Turczynowi.
 Na krew swą nie pamiętali,
 Gdy dzieci swoje dawali
 Za tabak¹⁾ Tatarzynowi,
 Za szostak zaś Turczynowi.
 Jakoby to: „Dobrze wszędzie“,
 „Znowu — mówią — dobrze będzie
 W ciężkiem tatarskiem więzieniu“ —
 Nie myśląc o wykupieniu.
 A tak wiele narobiwszy,
 Zamki y miasta zburzywszy
 Aż ku Lwowu pospieszaia,
 We krwi brodzić serce maia.
 Chcą wywracać lwowskie mury,
 Już swych fabryk kładą sznury
 Za powodem Chmielnickiego
 Hetmana b.... (слово печатке) wszyt-

[kiego. Także y figury Pańskie

Pode Lwowem okup wzięli
 Zatym dalej pociągnęli,
 Chcąc wszystkę Polskę zwoiować
 I nam na wieki panować.
 W tym y Zamość oblężony,
 W tym lud strasznie uciśniony
 Od Boga żada pomocy
 Modląc się we dnie y w nocy.
 Gdy hetmani w swoją stronę
 Vdali się, swą obronę
 Jeden zdawaiąc drugiemu
 Na zgubę dobru ludzkiemu,
 Jusz z Pilawiec uciekaia,
 Jusz skarby swoje rzucaia
 Panięta, możni panowie.
 Vcisk, strach, ach, któż wypowie!
 Gdy ociec syny pożegnał,
 Sam zaś mieysca sobie szukał,
 Gdzieby zdrowie swoje zbawił,
 A drugiego nie wyiawił.
 Brat brata na zatracenie,
 Matka córkę na zgubienie
 Wyiawiali dla męczenia
 I ciężkiego utrapienia.
 Wtenczas zamożni panowie,
 Xiążęta, wojewodowie,
 Kasztelani, starostowie,
 Podkomorzy y sędziowie,
 Wszystkie urzędy sądowe,
 Mieyskie, ziemskie y domowe
 W niwecz się poobracały
 Na nieszczęście. Ach, ktosz cały!
 Dam pokoy tey polityce,
 Lecz co się kościoła tycze:
 Obrazy Panny najsświętszey
 Na despekt matki naywyszszey
 Tłuszcza, sadłem smarowali,
 Psom szpetnym lizać kazali.
 Na święte Chrystowe ciało,
 Które dla nas ciałem stało,
 Na wzgardę strasznie deptali,
 W błoto na hańbę rzucali,
 Poniżaiąc chrześciaństwo
 Więcej niż iakie pogaństwo.
 Zaś ołtarze chrześciańskie
 Także y figury Pańskie

¹⁾ На марі. за масток — тоб то мунштук, кінське вудило.

Nie dosiąwszy postrzelali,
 Gdzie krew płynącą widali.
 Krzyże, monstrancye złote
 Siekli na większą niecnotę,
 Roscinając siekierami
 Dzielili się kawalcami.
 A dla większego naśmienia,
 Wzgardy Pańskiego imienia,
 Smrodne członki poodcierali
 Ornatami gdy dostali.
 W ornaty się ubierając
 A z kielichow wypiając
 Za zdrowie lackiego Boga —
 Ach, straszna y wielka trwoga!
 W ornaty poubierani
 Po kościele tancowali
 Brojąc niezmierne sromoty
 Z swej odszczepieńskiey ochoty.
 Trupy z grobow dobywali,
 Wzgórę nogami wieszali,

A chrześciany z żydami
 W studniach topili mieyscami.
 Co chrześcian wyścinano,
 Nigdy nie porachowano.
 A iak wielkie okrucieństwa,
 Chrześcian różne męczeństwa!
 Bo xięży w mazi smażyli,
 Z drugich wyciągali żyły,
 Pasy darli z katolików,
 Z szlachty ich na okrutników,
 Strojąc niezmierne błazeństwa
 Zadawali okrucieństwa.
 Związawszy powrozem czoło
 Kneblem kręcili wokoło,
 Że oczy z głowy padały, —
 Ach, ból iako iest niemały!
 Krew po drogach wszędy płynie,
 Jako gdy deszcz wielki linie.
 Boże zmiłuy się nad nami,
 Skaianymi chrześcianami!

N. 27. Zbaraska expedicia.*)

Co bym tu miał kozackie rowy exprimować,
 Wolną expeditiā wolę referować.
 Przy tym wyrysowaniu okopów zbaraskich
 Proszę bez naruszenia godnych uszu pańskich.
 W Bogu mocno ufając uszliśmy z Olyki
 W maiu, chcąc ludziom zmylić ukrainnym szyki.
 Nawiedziwszy Międzyrzecz pod Zasław my zaśli,
 Za Horyń, gdzieśmy czern złą buntując się naśli,
 Na której z woli Bożej przez nas wielki padł strach
 W Sunryńcach (sic!) w Korczyku, w Zwichalu (sic!),
 [w miastach, wsiach,
 Bośmy ich gwałt zgubili mieczem, ogniem, wodą,
 W ludziach, w koniach, w dostatkach z ich niezmierną szkodą.
 Andrzej Firlei kasztelan Bełzki nam hetmanił.
 Wtenczas się hardodumny kozak bysurmanił.
 Przytem w dziele rycerskim onych znosić skory
 Stanisław Lanckoroński, regimentarz wtóry,
 W Ostropolu ie gładzi mieczem, ogniem, wodą,
 Chorągwie mu pod nogi kłaść przysięzców wiodą.¹⁾

Oba regimentarze w tym pod Konstantynów
 Idą z swymi woyskami znosić Tatarzynów,

*) Осол. рук. 401, стор. 248 — 252.

Gdzie wybawili Korfa z pułkiem z Międzyboża.²⁾
Rozkwitnęła Marsowa purpurowa róża
Za takim krwie wylaniem z butnych ludzi szyje,
Ostatek żywo zbiegłych list pasieczny kryje.
Wtym się inszy zieżdżają nasi cni synowie,
Prawowierni koronni tu w Konstantynowie;
Chcąc tego powetować, co inni stracili,
O progresie wojennym spółnie się radzili.
Cny Mikołaj Ostrorog, podczaszy koronny,
I sławny Koniecpolski zdrowia nieuchronny,
Alexander, chorąży koronny, mąż śmiały,
Którego się chorągwie kwarciane trzymały.

W tym daią znać, że idzie czerń y z kozakami.
W radę wešli hetmani y z kawalerami:
Pod Konstantinowem stać iedni sposób daią,
Drudzy pod Czarny Ostrog (сам. Острон!) dobrze powiadaią,
Insi aż pod Kamieniec radzą iść Podolski,
Na ostatek pod Zbaraż dla posiłków z Polski
Prędszych się doczekania, niż gdzie w odległości,
Gwoli nieprzyjacielskiej pięć stokroć wielkości.
Rozesłali awizy tam gdzie należało,
By się do nas co prędzey żołnierstwo zieżdżało.
Przez Czulhańskiemy Kamień ku Zbarażu pošli,
By nas, dość małej garstki, kozacy nie došli,
Którzy lotem za nami kupą naieżdżali,
Lec my się iey bez hordy bynamniey nie bali.³⁾

Aż trzydziestego czerwca w Zbarażuśmy byli,
Gdzie nam zaraz w posiłkach ci Ichmość przybyli:
Hieremiasz Korybut xiążę Wiśniowiecki,
Dimitr xiążę Zbaraski, Sieniawski, Sobieski,
Starosty kałuskiego ludzie, inszych panów
Przybyło piękne grono rozmaitych stanów.
W imię Pańskie, zostawszy pod sto kompaniey
Usarskiey y kozackiey, także draganiey
I arkabuzierow y różney piechoty,
Nie przestając oświadczać wrodzoney ochoty
Przeciw miley oyczynie synowie iey mili
I z ludźmi zaciężnymi do rydlów skoczyli,
Lubo błędlivey miary stakiety kopali.
Pod Czulhańskim Kamieniem kozacy iuż stali.
Jeszcze nasi swych wałów mało wystawiają,
Już kozacy z Tatary bystro następują
I harcownik odważny ku nam prędko leci.
„Eyna, do zbroi, panowie, cney korony dzieci!“⁴⁾

Wypada pułk bełskiego y kamienieckiego
Woiewody ruskiego y Koniecpolskiego

Podczaszego, panięta różno na przemiany,
Żołnierz dobrze ćwiczony y dawny kwarciany,
Wspiraąc tę potęgę nieprzyjaciół śmiałych.
Trafił wtenczas Chmielnicki na Polaków trwałych.
Z hańbą naprzód odchodzi decima Julii
Z tymi, co się znieść obóz polski zaiuszyli.
Bo tak sobie tuszyli iak pod Pilawcami,
Lec starłszy się pierchnęli nazad przed Lachami.
Nasi wtenczas co prędzey wałów doprawiali,
Choć skarbnemi wozami, bić się gotowali.

Asz w niedzielę miasto mszy albo y nieszpora
Bili się o dwa szanica z nami do wieczora.
Od wody Rozrażowski napirwy się broni,
Przed wał w pole wypadłszy z dragany bez koni.
Zrozumiał kunszt w Sążnicach.*) gdzie im pobrał działa,
Których głowa w okopach tysięczna leżała.
Drugi sztuki Przyiemski w zły toni pilnuie,
Gdzie się czern czołgaia wskoczyć w szanice gotuie.
W Zwiálu się na nich wprawił, gdzie ie iak sodome
Palił, topił y kosił iako lekką słomę.
W posiłkach im przydaia arkabuziery,
Że tak mężnie odparli chłopskie miniery.
Kasztelan bełski broni rogaty reduty,
Maciając z dział przez wały otomańskie buty,
Gdysz tu artileria pierwsze miejsce miała
Wprzód nisz przed podczaszego y zamek iechała
Kasztelan kamieniecki irregularnego
Belloardu pilnował zewsząd niebronnego.
A chorąży koronny kawelinu broni,
Posiłkuiąc pobocznych w polu we zły toni;
Podczaszy zaś koronny kwadrat swój ogania,
Na quarciane żołnierstwo Tatarów nagania.
Sieniawski też z Sobieskim iakoby z łakoci
Biać wrzeszczących chłopów nie iednego skróci.
Hieremiasz z Dimitrem, oboie xiążęta,
Których krewności mocno skrępowali pęta,
Dolnych swych kawelinów zgoła niebezpiecznych
Bronią animuiąc y innych niewalecznych.
Tak mężny Menelaus, rycirz doświadczony,
Cny wojewoda ruski patrzy na wsze strony.
Miasta broni piechota „łanieccy“ nazwana,
Przy nich różna drużyna w mieście nazbierana.
Wszyscy konni przed wały po polu woiuią,
A piechotni w kwaterach pewnie nie folguia,

*) В Шульжинцях.

Bo ciekawych kozaków iędza zwiodszy pod wał, —
Nie ieden pilawiecki wet y korsuński oddał.⁵⁾

Bez przestanku dniem, nocą tak nas aż do włorka⁶⁾
Mordowali rozwlokłych; zaczym przyszło kroka
Naszym trochę ustąpić za powtórne wały,
Tymczasem się dawniejsze z swą ziemią zrównały.
Przecie zaś Rozrażowski pilnuie od wody,
Nie dziw, bo potrzebował taki czas ochłody,
Gdysz nam było gorąco od siogiego Marsa,
I tak czynił, iak głowa rozkazała starsza.
Kawellinu y bramy Przyiemski pilnował,
Gdysz nią nieprzyiaciel wpaść w obóz usiłował.
Insi Ichmość panowie tak regimentarze
Jako różni panięta y-mocni usarze
Konno zawsze przed wały, a zaś w szańcach pieszy
Na swych miejscach pilniuią. Chmielnicki wtym cieszy
Swoie darmochwalniki mówiąc: „Nizli zgaśnie
Jasny w morzu Phaëton lub me oko zaśnie,
Pirwei woisko koronne hanowi w moc oddam.
Takowy wam, moloicy, nowy sposób podam:
Ruszmy piechotny tabor za staw w tamtę stronę.
Alboć nam szkodliwego miejsca Lachów zionę“ (?).
I tak się stało. Zaraz za stawem zatoczył
Działa w tył nam szkodliwe. Wtym się Mars ubroczył
We krwi spólnego razu oboiego woiska.
Sprawiedliwość się kona nad grzesznymi boska,
Bo kozacy z ogrodu przez staw nam szkodzili, —
Nie iednego rycirza z placuśmy zwodzili.
Kozakom też wet nasi w polu oddawali,
Gdy ich z naszych kolubryn w kupach pozdrawiali.
Nie mniej szablą po karkach mężnie ich macano
I za stawem szkodliwie z szańców wystrzylano.
Czym kozak i Tatarzyn będąc przestraszony,
Że ich wiele poległo od zley Persephony,
Poniechał tych naiazdów, kopać usiłuię,
Różne mazy*) do szturm z chróstu iść gotuie.
Nocą niespodziewanie pod wały podchodzi,
Uciekaniem zmieszonym naś słyszających zwodzi.
Woła: „Mii! Uieżdżai! Jedź! Postępui dali!“
A tymczasem łotrowie wały pokopali
W koło naszego woyska. Tuśmy w radę weszli.
Aby przez nasze wały zdradliwie nie weszli,
(Maiąc srogą potęgę mogli by to sprawić) —
Wynaleźli ten sposób, by ich trudem bawić.

*) Mazy — мажі, великі ковані вози.

Iż onych przybywało prawie codzień znacznie,
Nam się szczęście stawiło we wszystkim opacznie,
By snadź miasta nie wzięli kozacy y wody,
Przez co by naczynili w naszyni woysku szkody,
Pana kamienieckiego y z pułkiem Korfowym
Posłali do Zbaraża, a tu ludziom zdrowym
Wskok kazali trzeci wał abo abszint robić
Taki, za którym by się mógł obronnie pobić.
Aż Sobestian Aders a kapitan polny
Za Duboissa robił iak świadomszy woyny.
Które gdy zgotowano, nasi ustąpili;
Kozacy wtym dostać nas nieco powątpili.
Nieprowiantowane iednak woisko nasze
Jak to w tak nagłym razie zwykło bywać zawsze,
Nie mogąc też ratunku z niskąd się doczekać,
Jako dobrzy żołnierze nie myśląc uciekać,
Trwało w niebezpieczeństwie. Co widząc hetmani,
Że iuż sposób wzięcia nas mogą mieć poganie,
Których lubo dość bito, przecię przybywało,
Nas zaś przez ciężkie smrody siła zachorzało,
Umyslili w mniejszy plac woyska zaprowadzić,
Gdysz się codzień ruska czern nie przestała wadzić.
Kazali geometrze y ziemianinowi
Nieodwłocznie wał robić czwarty ku zamkowi.
Maiąc takowy rozkaz surowy hetmański
Posłuszny oficer ten Woyciech Radwański,
Trzynaście w szerz, w głąb dziewięć te fosy stóp miały,
Tyleż per pendiculum wyspane wszersz były,
Które kedy gęstszą krwią cną były skropione,
Tak tu coraz rumieńszą farbą ozdobione.*)
A tymczasem abszynty podczaszy koronny
Zrobił w swoim kwadracie, iż był nieobronny,
Żeby blisko pod wały leżąc źli kozacy
Nie wryli się w belloard iak rolni pędracy,
Ktorzy na koło naszych bardzo się zbliżyli
I tak wysokie wały mieli, że zliczyli
Pod wałami siedzących wszystkich czuino trwałych
Naszych, naśmiewając się po dniach, nocach całych,
Obiecuiąc nas żywo do hordy prowadzić
A puste krymskie pola gromadno osadzić.
Jednak skoro zoczyli mocniejszych stakietów,
Z których by ich sięgano y z leda muszkietów,
Wszystkę prawie nadzieję o zwycięstwie tracą,
Nie mniej też uważając swoją przyszłą pracę.

Wtym trzydziestego lipca nasi ustąpili⁷⁾
Do ostatnio kopanych wałów, gdzie chwalili

*) Очевидно до вірші доданий був рисунок — плян валів.

Boga, iże uchodząc za ten czas nie zginął.
Lecz obiecany wyrok niektórych nie minął,
Bo gdy świtać poczęło, kozacy postrzegli,
Iże nasi odesli, pod wały podbiegli
Wołając: „Ey, nie strzelay! Nasi to nie wesli!“
Aby takim fortem nas iako podesli.
Tym się naprzód porucznik armaty ozywa
Z regimentowych dział trzech, czym się plac odkrywa.
Puszkarze wtym do swych sztuk skoczą w bałanie (sic!),
Na wycieczkę sypią się różne kompanie.
A chłopstwa się iuż zbiegło nie mała gromada;
W tym się stała z naszymi na wycieczce zwada.
Z obudwu stron Bellona pasie oczy swoje
Patrząc na krwawe [другої половини вірша не дописано]
Zmordowani wtym nasi nazad się wrócili,
A kozacy nowy wał w koło otoczyli,
Z którego im [певно мало бути: нам] muszkietną salwę
[tak dawali,

Że się w doły iak mrówki wszyscy pochowali.
Aż tei nocy wszystkimi siłami robili,
By się od naszej strzelby nieco zaslonili.
Zawsze bowiem czterdzieście tysięcy robiło
Na przemiany, a tylo drugie się ich biło
Różnym z nami sposobem w mieście y w przygrodku,
W gołym polu, aż nawet razili w tym środku.
Gdy nam szkodzić nie mogli, takiego misternie
Chróstu co dzień włóczyli gęsto y niezmiernie,
Poczyniwszy drabiny iakoby szturmowe
Zrobili z nich strażnice, kawalery nowe,⁸⁾
Wysze nad nasze wały we tróynasób prawie,
Z których do nas strzelali często niełaskawie.
Lecz im Lachy sowito dwadziestokroć razy
Oddawali z kolubryn tłukący ich mazy
I z różney ręczney strzelby! Tak gdzie ich tabory
Były pierwey, nim się tu pod zamek na góry
Kozak z ordą sprowadził, tam mogił sypanych
Trzy tysiące kilkaset iest pozabiianych.⁹⁾
Choraągwie rozsadzone były z pany tymi,
Których czytai przezwiska słowami krótkimi:

(Тут пропускаємо 60 рядків, де вичислюють ся хоругви і їх провідники).

Choć nadewszystkich srodze zniszczeni szfagrowie,
Lituiąc się strapione y oyczyzny synowie
I piersiami swoiemi i swym kosztem bronią,
Tych się panów naybarzi kozak z ordą chronią.
Godni wielkiey nagrody ci żołnierze mili, —
Dałbym ta im, lecz mi też kozacy spalili.
Czego za łaską Bożą wszyscy doczekamy.
Czuinego wtym pod ten czas króla pana mamy.

Ten iako pod Zborowem odważywszy zdrowie,
 Pokoyny wiek o męstwie y szczerości powie;
 Snadnie kozaków hardych skrócił zapalczywość,
 Kilkakroć stotysięcy na ich że zelżywość,
 A nas z siedmiedzielnego zbaraskiego smrodu
 Wywiódł, gdzie psy ieść przyszło y zdychać od głodu.¹⁰⁾
 Tak da Pan Bóg, z senatem będzie o tem radził,
 By w pokoju cną Polskę długoletnie rządził.
 Tego by błogosławił we wszem Bog najwyszy,
 Uprzeźmie życzy iego podnózek nainiszy.
 Skończona ta potrzeba w sierpniu dwudziestym piątym,
 W roku tysiąc sześćsetnym czterdziestym dziewiątym

Автор сеї вірші очевидно не поет і не майстер ясного вислову, та про те его вірша подає чимало цінних звісток для історії збараської облоги. Для її доповнення подаю тут деякі уступи з оповідання Бялобоцького і Кучваревича про сю саму подію. Кучваревич пише своє оповіданє в формі дневника. Він так само, як і автор отсеї вірші, був у війську Фірлея, але розпочинає оповіданє від 21 мая, коли військо вийшло з Рівного. Бялобоцький у другій частині свого „Klaru męstwa“ подає ітінерар Вишневецького від его виїзду з Білого Каменя аж до вступлення до табору під Збаражем, а в третій описує збараську облогу, але не день за днем, а тільки вибираючи важніші епізоди і то не як самовидець, а з наслуху, маючи за надто різкими фарбами польське героїство.

1) Оповідані тут факти у Кучваревича розложені ось як: 21 мая виїзд з Рівного, 22 переправа під Межиріччєм, 23—28 стоянка в таборі коло сего міста, 28 похід до Войтовець, 30 переправа через Горинь коло Заслава, 1 червня битва з Донцем при Шульжинцях, 2 червня відділ Чарнецького палить Судилків і Шепетівку, 3 червня відвідини Лянцкороньського, 5 червня відділ Розражевського бє козацького ватажка Тишу під Хлапотинном.

Pola, nieprzyjaciele naszym nie strzymali,
 Jedni do miasta, w lasy drudzy uciekali.
 Tych, którzy do miasteczka wpadli byli hurmem,
 Ognistym przez gwałt nasi dostali ich szturmem.
 Lecz iż naszym przez okna strzelając szkodzili,
 Przeto ze trzech stron miasto z nimi zapalili,
 A wystąpiwszy w pole opadli dokoła
 Miasto tak, że żadnemu kozakowi zgola
 Trudno było iak uciec, więc na staw co żywo!
 Jedni w kadziach, co były w browarach na piwo,
 Drudzy konno, na deszczkach insi się pławili.
 Jeden drugiego pchając sami się topili.
 Drugich w stawie iak kaczkі po wodzie strzelano,
 Że też zrzadka któremu z wody wyleźć dano.
 Teyże nocy spalono Korczyk z kozakami,
 Chorągwi kilka wzięto, ale oni sami

Z Tyszą pospołu uszli z miasteczka onego.
Wtenczas iednak zabito Kaszka nieiakięgo.
W kilka dni potem z stawu wyiętego trupa
Nieznierna brzeg nad wodą okrywała kupa,
A ieszcze zostawało niewyiętych wiele,
Nad dwa tysiące więcey, mogę to rzec śmieie.
Że też wody dla smrodu bydło pić nie chciało,
Bo się tam coś krwawęgo a nie woda zdało.

Д. 7, 8 і 9 Фірлей усе ще стоїть під Заславом, д. 10 Лянцкоронський висік Острополь, 13 Пшиемський іде під'їздом на Звягель, 15 присилає гонця сповіщаючи про зруйноване Звягля, 17 Поляки в таборі з сеї причини співають Te Deum, 18 червня

Z Zwiahlą nasze chorągwie zwróciły się potym:
Iż kozakow y zdobycz upuścili, o tym
Sprawę tę dam, że zawsze gdy w niesworze nasi,
Chociay się w czym poszczęści, wszystko nierząd zgasi.

Докладного опису сеї побіди, що скінчила ся невдачею Поляків, здаєть ся, не маємо, — бодай у Костомарова про Звягельську пригоду згадано всего двома словами. Д. 21 військо рушило з під Заслава і зупинило ся коло Гривля, 22 військо Фірлея злучило ся з військом Лянцкоронського.

2) По Кучваревичу Лянцкоронський пішов на Межибож сам, а Фірлей 23 червня станув під Чайківцями, 24 вислав Пшиемського під Константинів, а Лянцкоронський вивів Поляків від Межибожа з Сенявским. Д. 26 червня в польськiм таборі сварка — рішають вертати під Збараж і йдуть до Росоловець

3) По Кучваревичу польське військо д. 27 було під Човганським Каменем, 28 під Озівцями, аж 1 липня етануло коло Збаража. Там знов сварка між реґиментарями.

Towarzystwo na poły niektóre struchlało,
A drugie dla niesprawy precz pouciekało.
Wszystko zgola pospólstwo wielce sobą trwoży,
Czeladź podbuntowana na panów się sroży,
Która regimentarza obrawszy iakięgo
Albo z chlępstwem zwieść bitwę, lub do Chmielnickiego
Przystać zamysły miała. Tak się złe zdarzyło,
Trudności wiele potym, nim się utłumiło.
Wieści nowe przychodzą strasząc kozakami,
Jakoby złączywszy się wspólnie z Tatarami
Ku naszym ciągnąć mieli. Stąd wszystko trwożliwe
Widząc regimentarzów serca niezgodliwe.

Дня 3 липня Гулевич виходить на під'їзд та здибавши по дорозі Татар его люде повтікали. Д. 4 нова трівога в таборі, нові вісти, що козаки вже в Клебанівці. Д. 5 мучено зловлених козаків; грім ударив у Фірлєву хоругов. Д. 6 липня

Generalnego scenę popisu sprawiono:
Dla podsłuchów ospałych w nocy zatrwożono.

Тільки д. 7 кн. Ярема в'їхав до Збаража, а 8 прислано Фірлеев з Варшави декрет на воеводство. Д. 9 Сераковский і Пірловський виїжджають на під'їзд, побиті козаками. Ярема вступає в табор.

Z języków zrozumiano, iż Chmielnicki swoje
Pułki posłał był na łup w wołyńskie podwoie,
Wziąwszy o tym wiadomość, iż strwożeni byli
Nasi, dla której trwogi nazad ustąpili.
Ale gdy się dowiedział, iż zaś pod Zbarażem
Powrócili się nasi, wnet też swoim każe
Pułkom wracać się nazad, dla zdobyczy które
Posłał był zawiązawszy z Tatarami sworę.
Pod Czołhańskim Kamieniem stawszy k nam się maia
Ze dwiema carykami, trzeciego czekaia.

4) Кучваревич описує прихід Татар і козаків під Збараж д.
10 липня:

Wkrótce potym nasz oboz wprzod nad spodziewanie
Dokoła otoczywszy nieprzyjaciel stanie
Gotowym do potrzeby, chcąc po karkach deptać,
Rozławszy krew szlachecką oney się naleptać.
Czeladź aby dostała żywności posłana,
Od nieprzyjaciół w drodze jest pozabierana;
Tych część ku Tarnopolu, drudzy ku lasowi,
Niektórzy ku naszemu uszli obozowi.

5) Сей напад був 13 липня. Кучваревич подає, що він трівав
без перерви 12 годин; козаки сім разів уступали і знов вертали до
бою. Бялобоцький говорить, що козаки стріляли

Z dział, że się kule, co w obóz padały,
Jak iabłka w sadzie rodzaynym walały.

6) В понеділок був спокій, у вівторок знов напад; козацтво

Ze wszystkich czterech stron szlakiety wiezie,
A chłopstwo oślep iako smoła lezie;
Orda iak chmara blisko podpadaiać
Nawiasem strzały puszcza zaciemniaiać
Od nieba prawie.

Козаків відбито; Бялобоцький пише:

Zdraycy iako trzcia z wału uciekaia.
Padło ich wiele tam w górę nogami,
A w szczyrey wodzie gorzały maszyny,
Trzeba tam było wetkać pieskie syny.
Zapewne twierdzą, że kule y strzały
Wielu tykaiąc nic nie obrażały.
Pełniuchny oboz strzał y kul leżało,
Próżnego mieysca ledwie co zostało.

7) До нових шанців перейшли Поляки 30 липця; їх працю так описує Бялобоцький — не без фантазії:

W dzień rzeź okrutna, w nocy zaś grabarka,
Odmieniała się w hayduka husarka.
A zdrajcy każdą noc się przybliżaia,
Wałami wałów ledwie nie tykaia.
Naszy tesz ziemią czynili wycieczki,
Nie składa chłopstwu animusz szlachecki!
Że iusz rowami chwyтали za siebie.
Kto widał kiedy w ziemi bydź potrzebie?
Jusz tak po ianach brali się za głowy,
Drudzy zębami iedli się y słowy;
Nie tylko strzelbą, lecz y kamieniami
I samą ziemią tłukli się bryłami;
Jusz wręcz y bronią y kiymi z opału
Razili zdrajców goniać ich od wału.
Przez dni dziesiątek prawie co godzina
Taka bywała z chłopy mataczyna.

Про напад 6 серпня Кучваревич пише ось як:

W piątek rano Chmielnicki szturmem do nas biie.
Chłopstwo pozakładawszy iarzma na swe szyie
Srogie ciągnąc drabiny nam na wały stawia,
A drudzy się iusz w rowach pod szanćcami bawia.
Jeden drugiego kiymi, pociskami sięga;
Następuje ze wszecz stron kozacka potęga.

Пірше говорить про сей напад Бялобоцький:

W ten dzień nad insze nieprzyiaciel ziadły,
Znać, że mu z Polski nowiny przypadły,
Okrutnym szturmem puścił do obozu,
I iusz nowego zażywa powozu:
Trzy wielkie szturmy na kołach zrobiwszy
A po pietnastu człeka założywszy,
Szkapia naturę chłopską w nie sforuie,
Drugim drabiny wielkie przywiezuie,
Że pod czterystu chłopstwa ie ciągnęło
We szlach. Bogday to hultaystwo zginęło!
Jako dla chłopa chłop siła ponosi,
A kiedy panu robić, to się prosi!

8) Про ті козацькі шанці так пише Бялобоцький:

aż iedno co dzień ma zaświtać,
Poczną „Jak spali?“ naszych strzelbą witać,
Gdzie tak gęstymi winszuią kulami,
Że tylko wrzało iak między kotłami.
Brat brata nie mógł z placu uprowadzić;
Gdzie padł, tam trudno było o nim radzić,

Aż chyba nocą, bo czuli łotrowie
Macali drugich y w nocy po mowie.
Piętnaście mieli tych blokauzów w koło, —
Trudno tam było wyglądać wesoło,
Bo mógł z nich wróbla, nie tylko człowieka
W obozie ubić, tak były z daleka.
Zasławiali się nasi y płachtami
Złym oczom na wał, drudzy namiotami,
Ale to przecie nic nie pomagało,
Bo zdrajcy śrotem gdy nabili działo,
Nie wysiedział się nigdziey zasloniony:
Gdzie zabit, tam też musiał być grzebiony.
To taka była po wszystkie dni wrzawa
Sześć niedziel niemal, iak w piekle kurzawa.

9) Про остатні дні облоги подають докладніші відомости Бялобоцький і Кучваревич. Бялобоцький кінчить своє оповіданє описом нападу 15 серпня:

Toż y w ten święty dzień widzieć się dało,
Bo to łotrostwo iuż tak zagorzało,
Że z swoich wałów ziemią pod naszymi
Podkop czynili, mieyscy niektórymi
Już w spodku będąc podnosili wozy.
Kto się na taką rozpacz nie zatwoży!
A w drugą stronę chorągwie wtykali,
Wycieczki nasze iuż opanowali.
Prawie nie było sposobu bronienia;
Nic iednak mężnych serca nie odmienia.
Choć wrzкомо zgodą chciał naszych próbować,
Nic nieprzyziaciel nie mógł wytargować.
Zbierał wymysły z złego serca prawie.
Tak się to chłopcy obchodzą łaskawie,
Gdzie górę wezmą! Lub też iak psów białą,
Przecie oni w swą, choć się we krwi myją.
Podszedłszy iusz tak blisko okopami
Siągali wozów ku sobie hakami.
Naszy postrzegłszy fortel chłopski taki,
Łańcuchami im wyrywaią haki.
Złodziey-two nadto od dyabła uczone
Mażnice rzuca ogniem zapalone
Na wozy, aby skoro pogorzały,
Łatwiejszy przystęp mnóstwu w oboz dały.
A kto wyliczy, co cierpieli głodu
Obrońcy naszy, co nędze y smrodu!
Ledwie nie wszystkich koni wystradali.
Wszystko za łaską Bożą wytrzymali.

В цьому оповіданю стягнуено, здасть ся, факти з кількох днів, бо Кучваревич дещо подібного оповідає під днем 18 серпня:

Nazaiutrz dzień pogodny, ale wielka wrzawa,
Dla częstego strzelania iako mgła kurzawa
Powstała: bez przestanku gdy prawie dzień cały
Odpoczynku nie mieli chłopskie samopały.
Już kozacy pod obóz kopaiąc się sami
Ściągali tuż za sobą wozy osekami,
Już się ryła potężnie w dwór pana Trykaia
Chłopów rozpaczających niezliczona zgraia,
Kędy leżał Sieniawski chorobą struchlały,
Mąż niegdy w krwawym boiu odważny y śmiały,
Który póki na zdrowiu ieszcze nie szwankował,
Męstwem swym y odwagą oyczyznę ratował.
Podeń gdy się, iakom rzekł, kozacy kopali,
Od strzelby porażeni namniey nie wskórali.

10) Про голоднечу в Збаражї і в таборі Кучваревич так пише під д. 22 серпня:

W niedzielę targowiska iawne bydz poczęły
I iusz trochę na strawę tańszy pokup wzięły,
Gdyż przedtym niesłychana prawie drogość była,
A Ceres naybardziej się wtenczas zbogaciła,
Kiedy ledwie iednemu na dzień za pięć złotych
Chleba było, a piwa garniec także o tych
Pieniądzach. A iusz nader wtenczas tanio było,
Gdy się piwa za taler garniec wziąć trafiło.
Za ćwierć owsa siedmdziesiąt złotych dać potrzeba
Albo ośmdziesiąt było. Nie ieden tam chleba
Pono y nie kosztował, nawet nie każdemu
Trafiło się y barszczu napić, a to temu,
Że za groszy czternaście skąpy garniec bywał, —
Takeś męzny żołnierzu w obozie używał!

Кучваревич додає, що 23 і 24 серпня також були торги, але Татари напали на Поляків несподівано, побили і побрали до неволі кілька тисяч народу.

N. 28. Podczas oblężenia woyska pod Zbarażem¹⁾ złożony
Lament korony polskiej

na nutę: „Jako słońce zapadło, ciemna noc nadchodzi“, który tak się zaczyna.²⁾

Jusz to rok minął, drugi koło toczy,
Jako się łzami moje pocą oczy

¹⁾ В рукоп. хібно Zborowem.

²⁾ Оссол. рук. 493, стор. 197 – 199, див. також J. Michałowski, Księga pamiętnicza, стор. 471–473.

Dla ciężkiej biedy y nędzy okrutney,
Ze zbyć nie mogę tey tak chwile smutney.
Jeziora błotne y rzeki głębokie,
Odnogi morskie y rzeki szerokie
Wysusza słońce ogniem swym gorące,
Albo zdeimuią wieki zimno drżące.
A me łzy gorzkie dotąd nie ustaia,
Lecie y zimie ustawnie spływaia.
Coraz to nowe cieką z serca żale,
Że jest wzruszona ma korona cale.
Zewsząd mię trapią, zewsząd mię szarpaia,
Domownicy mię obcym przedawaia;
Wolą pieniądze srebrne albo złote,
Niżeli dawną przodków swoich cnotę.
Żem synom moiem wolności nadała,
Żem ich w pieszczotach wielkich wychowała,
Boleli nad tym ludzie zazdrościwi,
Chcąc im to odiać krwie ich byli chciwi.
Kozak ochoczy, na skarby łakomy
Wnet do Korony wpadł w szlacheckie domy,
Wszystkie spustoszył y zniósł prawie z gruntu,
Zostawił wieczną pamięć swego buntu.
O bogday marnie taki człowiek zginął,
Bogday był wiecznie na świecie nie słynał,
Przez którego się taka strata stała
I krew szlachecka tak marnie rozlała!
Gdzie się obróćę, kędy poyrzę okiem,
Po wielgiey ziemi y niebie szerokiem,
Znikąd nie słyszę pocieszney nowiny,
Wszędzie mizernie giną moje syny.
Z Zadnieprza kozak y Tatarzyn brzytki
Nakłada strzałę, wyciąga łuk szybki,
Bo to podobno chcą każdego ubić
I syny moje z Korony wygubić.
Przekłęty Korsuń y wy, Żółte wody,
Wyście mnie pierwsze narobiły szkody!
Tam z synów moich wprzód się krew sączyła,
Drugich tatarska ręka powięzila.
Dzień li na niebie świecił, noc li wstała,
Jam ku Korsuniu nędzna poglądała
Żadając synów widzieć co przedniejszych,
Lecz nie widziałam iedno co podlejszych.
Gdym tak hetmanów dobrych postradała,
I więcey paniąt swych nie oglądała,
Aż zła fortuna y króla porwała,
A mnie sierotę na czatę podała.
W takim frasunku y w takowey trwodze
Widząc, iak wszyscy myśleli o drodze,
Jak by się wyrwać mogli z ognia tego,

A dobyć, szukać kąta spokojnego,
Trabiłam w trąby, w bębny trwogę biła,
Żebym na wojnę synów swych zwabiła.
Zwabiwszy wielu pięknem wyprawila,
Żeby się bili, tegom im życzyła.
Jusz pod Pilawce woysko się ściągnęło,
Kozackie pułki iusz gromić poczęło,
Aż zaś boiaźnią nasi narażeni
Wszyscy są w niwecz marnie rozproszeni.
Synowie moi, dokąd uciekacie?
Czy się w moy żywot pokryć wolą macie?
Owszem się wróćcie nawstęcz ku wschodowi,
Dawaycie odpor nieprzyiacielowi!
Obyć to można wzbudzić przodków dawnych,
Albo naćzynić wam hetmanów sławnych,
Sprawiła bym to, byleście się z tego
Oswobodzili żalu serdecznego.
Jusz to trzeci raz oboz polski leży
Podle Zbaraża, asz ci kozak bieży
Potęgą wielką, a z niem krymska horda, —
Synowie moi, teraz że do korda!
Przybiegli wszyscy gromadno pod Zbarasz,
Chcieli w okopie wybić wszystkich zaraz,
A gdy nie mogli, długo się bawili,
Siły kozaków tamże pozbawili.
Ale tesz y ci z armaty palili,
Z dział, samopałów Polaki razili,
Sprzątnęli siłu, których srogiey śmierci
Żaden nie wydrze mnie z wieczney pamięci.
Sciśnieni głodem y prasą smrodliwą,
Sfrasowawszy się nadzieią teskliwą
Z strony posiłku, że się ociągali
Przyść im na pomoc y znać nie dawali,
Wiele ich przeto umierać musiało,
Wiele kozakom się zaprzedało.
O iak nieznośny iest głód y smród brzytki,
I gdy do wyścia żadney niemasz ścieszki!
Nie trwoż że sobą, nędzny Polaninie!
Ni się spodziewiesz, o której godzinie
Zeslieć posiłek y wyrwie cię z ręki
Nieprzyiacielskiey y zbawi cię męki.
A ty fortune, co woyskami władasz
I co więc laury tryumfalne wkładasz
Na głowy ludziom, pomóż mym ziemianom,
Niechay dobią tym brzytkim poganom! Amen.

Слова сеї вірші „Trabiłam w trąby, w bębny trwogę biła“ є очевидний натяк на дві віршовані брошури, що вийшли 1648 р., одна пз. „Trąba na rozproszonych do obozu przeciw kozakom“, а друга

„Na trąbę przeciw kozakom odpowiedź żołnierska. Bembem z pod chora-
ragwi nowego pana“. Автором обох брошур був Дахновский. В такому
разі дуже правдоподібно, що й отся вірша є також його твором.

N. 29. Від смерти Владислава IV до Зборівського замирення.¹⁾

Tu król umiera, a ogień wzniecony
Gwałtem się zarzy Marsa y Bellony.
Wprzód regestrowe Chmiel kozaki burzy,
Połym zdobyczy chciwą. orde durzy,
A tak te rzeczy skrycie fabrykuje,
Że się w obozie wprzód ten bunt zajmuie.
Pomógł mu ieszcze nie trochę do tego
Nieszczęsny rozdział woyska kwarcianego :
Gdy tych, na Żółte co wprzód wody pośli,
Nie w czas hetmani z posiełkami dośli.
O interregnum nader nieszczęśliwe !
O nieużyte fata nazbyt mściwe !
Tak że wam wiele Lachy przewinieli,
Żeście wszystko złe ku nam obrócili !
Już to po pięć kroć Polska zginąć miała,
Gdyby iey Boska ręka nie trzymała.
Zniósł naprzód woysko kwarciane z hetmany,
Złączywszy swoy bunt kozak z bisurmanny.
A tak dostatnie wtenczas woysko było,
Że w srebrze, złocie, w koniach uczyniło
Ośm milionów, mówiąc z okupami
Paniąt, co orda wzięła z kozakami.
Zginęło woyska do ośmi tysięcy,
Z luźną czeladzią mogło bydź y więcej.
Pотоcki hetman, drugi Kalinowski,
Wybor y przedni kwiat cney młodzi polskiej,
Jedni do ordy w więzienie pobrani,
Drudzy mizernie są pozabiani.
Zrzadka kto uszedł. Korsuń, Żółte wody
Wiecznemi będą świadkami tey szkody.

Tak gdy się zdraycom zrazu poszczęściło,
Co żywo zaraz „na wojnę!“ krzyknęło :
Wszystka prawie Ruś z koizenia powstała,
Do czego orda serca iey dodała.
Burzą kościoły, klasztory plondruia,
Dwory, wsie, zamki, miasta palą, psuia.
Ludzie zakonne, kapłany ścinaia,
Okrutnie panów swoich zabiaia.
Prawie się na to zdraycy zasadzili,

¹⁾ Із поеми „Satyr Podgórski“, Оссол. рукоп. 680.

By Lachów z Rusi do szczętu wybili.
Patrz, co się dzieie! Nuż Rzeczpospolita,
Jeszcze z długiego pokoju obfita,
Trzech panów znacznych na wojnę obiera,
Czterdzieście z niemi tysięcy wysła
Woyska z dostatkiem — czyli zbroyniejszego,
Nie wiem iak mówić, czyli stroyniejszego.
Podniósł się w zbytek Sarmata, a zatym
Idzie na wojnę z sprzętem tak bogatym.
Biorą swe służby możniejsi panowie,
Szaty, klejnoty swoich żon mężowie,
Byle dostatnie, stroyno, szumno było!
Inaczej woysku byź się nie godziło.
Ten był towarzysz, szlachcic, ten mąż sprawny,
Co miał sobole, rysie, rząd oprawny.
Hola! Co się wam dzieie? Na kozaki
Taki aparat? Na gołe holaki?
Drudzy y wanny z sobą srebrne brali —
Do łaźnie, czyli w zaloty iechali!
Bogu iako się to nie podobało,
Pod Pilawcami iawnie się znać dało.
Nie wiedzieć skąd się straszna trwoga wszczęła,
Wszystkich z obozu nagle wystraszyła:
Tak od wszystkiego sprośnię uciekali,
Horda z kozaki obóz rozszarpali.
Nieoszacowne wtenczas łupy wzięli!
Prawieście zdrayców na się uzbroieli.
To przecie szkoda niepowetowana,
Że sława polska przez chłopstwo zdeptana!
Kiedy natenczas was nie spustoszyli
Poganie z Rusią y nie dokończyli,
Boskiey to tylko przyznać opatrności
I niewymowney przeciw wam miłości.
Ależ że żadney nie było poprawy,
Znowu do straszney przyszło wam zabawy.
Otoście pana wždy sobie obrali,
Pożadanego pokoju czekali, —
Aż pod Zbarażem, aż y pod Zborowem
Już, już giniecie, już y pod Batowem.
Bo pod Zbarażem woysko oblężono
Tak że żadnemu wyniść nie tuszono.
A pod Zborowem tak króla ścisnęli
Han y Chmielnicki, że wodę odieśli,
I tak na obóz strasznie nacierali,
Że y do sprawy woysku przyiść nie dali.
O włos natenczas króla nie zniesiono,
A szlachty kilka powiatów urwano.
Aż do traktatów sam han Chmielnickiego
Ledwo przymusił, tyrana wściekłego.

N. 30. Zaczęcie buntów kozackich przez Bogdana Chmielnickiego.¹⁾

Uczynił wojnę Władysław waleczny,
Przez Chmielnickiego wszczął niepokój wieczny.
Kto był przyczyną ognia tak wielkiego,
Pytać by o tem kogo świadomego.
Chmielnicki z tego tak się ekskuzie,
Że „król Polaków nam bić rozkazuje”,
List pokazuje.

Ciągnie Potocki z woyskiem w Ukrainę,
Nie pyta wróżki, ieżeli nie zginę?
Rozrywa woysko, część na Żółte wody,
Z którym tam zginął kasztelaniec młody.
Tam wzięli serce kozacy z pogany,
A między nami rząd godny nagany.
Pod Korsuń ciągnie dosyć woyska mało,
Stawił poganom piersi swoje śmiało,
Wziął też w nie strzałą.

Sprawił w ucieczkę woysko y z taborem,
Nie stało też nas: ieszcze przed wieczorem
Wzięto hetmany, pobito Polaki.
Woysko szwankuie przez rząd ladaiaiki.
Kupi się chłopstwo wszędzie bez uwagi,
Doczekaliśmy straszney Bożej plagi!
Idzie Krzywonos aż do Połonnego,
Tam pobił szlachtę, wziął y zdobycz z niego.
Pod Konstantynow ciągnie z woyskiem śmieie,
A tam był xiążę,²⁾ z nim ludzi nie wiele;
Z iakowym szczęściem — każdy przyznać musi, —
O wielkie woysko w niedzielę się kusi,
Tam bił kozaków z iaką wiktoryą,
Opisać by ią.

Potym we wtorek Krzywonos się kusi,
Xiążę Jegomość y tam się bić musi:
Z niewielą ludzi zderzyli się śmieie
Legło na placu dość pogaństwa wiele,
A że fakcye y tam nastąpiły,
Sławy xiążęciu nabyć zazdrościły,
Swey się zbawiły.

I pod Pilawce było woyska siła,
I to fakcya prędko rozproszyła.

¹⁾ Оссол. рукоп. 1853, стор. 1—3.

²⁾ Ярема Вишневецький.

Ale to widzę, że praktyka¹⁾ była,
Bo Kazimierza na państwo wsadziła.
Xiążę Dominik był wtenczas hetmanem,
Za co kpem teraz został wy...nym.
Na bezrok znowu woysko zaciagaia,
Któremu Lutra²⁾ za hetmana daia,
Szczęścia nie maia.

Ciągnie k Sulżyńcom, tam woysko położył,
Wtym Lanckoroński bardzo go zatrwożył;
Posłał Sokoła wnet do Międzyboża, —
Znaczna tam była nad nim łaska Boża:
Z szczęcią chorągwi bił kozaków wiele,
Przebił się nazad przez ich woysko śmieie.
Ciągnie pan bełzki z woyskiem w Ukrainę,
Prędko usłyszysz strasliwą nowinę:
Idzie Chmielnicki, złączył się z Tatary,
Z wielkością woyska, którym niemasz miary.
Nazad pod Zbaraż z woyskiem się wrócili,
Wnet do oyczyzny posły wyprawili,
Sami do wałów prędko się rzucili,
Dobrze czynili.

Tam sto tysięcy na tysiąc Polaka
Było pogańcow — wieść nie ładaiaka!
Już w trzecich wałach dotrzymali cnoty,
Dosyć mężności, dosyć y ochoty.
Zaś pod Zborowem króla obleżono,
Ba i Polaków nieźle przestraszono.

Cny Kalinowski wyszedłszy z niewoli
Ciągnie pod Krasne bez królewskiey woli:
Gromił Niczaia, tam się poszczęściło,
Ba i w Jampolu nie podleysze było.
Wnet do Winnice z woyskiem przyciągnęli,
I tam dla fakcyi Bohuna nie wzięli;
Przyszło nakoniec sromotnie uchodzić,
I to oyczyźnie nieco miało szkodzić.

Zaraz na wiosnę poganie zmocnieni
Ciągną ku woysku barzo zaiuszeni.
Wziąwszy wiadomość Kalinowski o tym,
Idzie do woyska z iakowym kłopotem!
Przyszedł pod władzę króla Kazimierza:
Jak woyskiem rządził, niechay się wymierza!

¹⁾ Інтрига.

²⁾ А. Фірлей, воєвода белзький, був протестант.

Tam nam fortuna była posłużyła,¹⁾
Pańska fakcya temu zagroziła,
Złe uczyniła.

Potocki znowu wzniecił swoje dzieła
Ruszywszy woyska ku Kiiowu siła.
Stanął nad Rosią z kozaki traktować,
O włos nie przyszło y tam nam szwankować.
A w tym Potocki już w drodze umiera,
Już konkluduje, traci swoje dzieła,
Zaś Kalinowski ciągnie ku Bugowi —
W iakim porządku, ten kto widział, powie.
Przyszedł na Batów, stanął dość szeroko;
Wnet nieprzyjaciel nadciągnął nam w oko,
Obsiadł około fortelami swymi,
Rozgromił woysko z zdrajcami naszymi.
Zginęło ludzi takie piękne grono,
Jakiego rychło białogłowskie łono
Próżno ma zrodzić, bo się raz przebrało
O zacnych mężów, a prawie ich mało.

Na drugą zimę prętko się rzucili,
Tak wiele woyska z Czarnieckim trudzili,
Mało sprawili.

Na wiosnę woysko stawia pod Gliniany,
Darmo go głodzi, godzien stąd nagany.

Отся вірша перебираючи коротко події Хмельниччини доводить
оповідане до Жванецької битви, тоб то до жовтня 1653 р.

¹⁾ Натяк на битву під Берестечком.